

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 43 (2015)

Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία

Γιάννης Σταυρακάκης, Νίκος Νικήσιανης,
Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Γιώργος Κατσαμπέκης,
Θωμάς Σιώμος

doi: [10.12681/hpsa.14405](https://doi.org/10.12681/hpsa.14405)

Copyright © 2017, Γιάννης Σταυρακάκης, Νίκος Νικήσιανης,
Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Γιώργος Κατσαμπέκης, Θωμάς Σιώμος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σταυρακάκης Γ., Νικήσιανης Ν., Κιουπκιολής Α., Κατσαμπέκης Γ., & Σιώμος Θ. (2017). Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 43, 47–78. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14405>

Γιάννης Σταυρακάκης,* Νίκος Νικήσιανης,**
Αλέξανδρος Κιουπκιολής,** Γιώργος Κατσαμπέκης,
Θωμάς Σιώμος****

ΛΑΪΚΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ο λαϊκισμός αποτελεί ένα από τα πλέον επίκαιρα αντικείμενα στη σύγχρονη πολιτική έρευνα. Ωστόσο, η ετερογένεια των σύγχρονων εκφάνσεών του σε παγκόσμιο επίπεδο – και emphaticά πλέον στο ευρωπαϊκό πλαίσιο – καθιστούν αναγκαία την ανανέωση της επιστημονικής διερεύνησής του. Στο πλαίσιο της έρευνάς μας επιχειρήσαμε την ανάπτυξη ενός ευέλικτου αλλά συνεκτικού θεωρητικού πλαισίου για τη δοκιμότερη ταυτοποίηση και συγκριτική ανάλυση των λαϊκιστικών φαινομένων. Μεθοδολογική βάση αποτέλεσε η ανάλυση λόγου και ειδικότερα η «Σχολή του Essex», η οποία κατόπιν συσχετίσθηκε με άλλες ποιοτικές, ποσοτικές και λεξικομετρικές μεθόδους. Στο επίκεντρο της εμπειρικής διερεύνησης τέθηκαν: (1) ο σύγχρονος αριστερός λαϊκισμός στη Λατινική Αμερική, (2) ο ακροδεξιός λαϊκισμός στην Ευρώπη, (3) η αντίθεση λαϊκισμού/αντιλαϊκισμού σε συνθήκες κρίσης. Το ανά χείρας κείμενο παρακολουθεί συνοπτικά το σύνολο της έρευνας που πραγματοποιήθηκε, δίνοντας έμφαση στα τελικά της πορίσματα.

Λέξεις-κλειδιά: ανάλυση λόγου, αντιλαϊκισμός, δημοκρατία, ερευνητικό πρόγραμμα, κρίση, λαϊκισμός, Σχολή του Essex

---

* Καθηγητής ανάλυσης πολιτικού λόγου στο ΑΠΘ, κύριος ερευνητής του ερευνητικού προγράμματος POPULISMUS.

** Μεταδιδασκτορικός ερευνητής, POPULISMUS.

*** Επίκουρος καθηγητής σύγχρονης πολιτικής θεωρίας στο ΑΠΘ, ερευνητής του προγράμματος POPULISMUS.

**** Υποψήφιοι διδάκτορες ερευνητές, POPULISMUS.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια, ο λαϊκισμός έχει επιστρέψει ορμητικά στο διεθνές πολιτικό προσκήνιο. Μια σειρά από διαφορετικούς πολιτικούς σχηματισμούς και φαινόμενα – αριστερές κυβερνήσεις της Λατινικής Αμερικής, ακροδεξιά και ξενοφοβικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης, νεοπαγείς αριστερόστροφοι σχηματισμοί στη Νότια Ευρώπη – αλλά και μία πλειάδα κοινωνικών κινημάτων – από το αντικαπιταλιστικό «Occupy Wall Street» και τους «Αγανακτισμένους» των ευρωπαϊκών πλατειών ως το συντηρητικό «Tea Party» – έχουν χαρακτηριστεί ως «λαϊκιστικά», είτε στον δημόσιο λόγο είτε στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής αποτίμησης.¹ Σε αυτό το περιβάλλον, γίνεται φανερό η ανάγκη για μία εκ νέου συγκριτική χαρτογράφηση του λαϊκιστικού λόγου που εκπέμπεται από τόσο ετερογενείς πηγές, για την επαναξιολόγηση της έννοιας του «λαϊκισμού» – με σκοπό την περιφρούρηση και εμβάθυνση της αναλυτικής της εμβέλειας – και την άρθρωση μιας συνεκτικής θεωρητικής προσέγγισης ικανής να αναπροσανατολίσει με ενάργεια την εμπειρική ανάλυση του λαϊκιστικού φαινομένου.

Αυτή ακριβώς η ανάγκη αποτέλεσε το κίνητρο για τον σχεδιασμό και την εκπόνηση του ερευνητικού προγράμματος «POPULISMUS: Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία» που διενεργήθηκε, από τον Φεβρουάριο του 2014 μέχρι και τον Αύγουστο του 2015, στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.² Άλλωστε, οι υπάρχουσες αναλύσεις των λαϊκιστικών

1. Βλ. εισαγωγικά F. Panizza (επιμ.) *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, Λονδίνο 2005, και *Contemporary Latin America: Development and Democracy Beyond the Washington Consensus. The Rise of the Left*, Zed Books, Λονδίνο 2009· Β. Γεωργιάδου, *Η άκρα δεξιά και οι συνέπειες της συναίνεσης. Δανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Ελβετία, Αυστρία, Γερμανία*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008· C. Mudde, *Λαϊκιστικά ριζοσπαστικά δεξιά κόμματα στην Ευρώπη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011· Y. Stavrakakis & G. Katsambekis, «Left-wing Populism in the European Periphery: The Case of SYRIZA», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 19, τχ. 2, 2014, σ. 119-142· E. Ashbee, «Bewitched – The Tea Party Movement: Ideas, Interests and Institutions», *Political Quarterly*, τόμ. 82, τχ. 2, 2011, σ. 157-164· C. de la Torre (επιμ.) *The Promise and Perils of Populism: Global Perspectives*, University Press of Kentucky, Lexington 2015· H. Kriesi & T. Pappas (επιμ.) *European Populism in the Shadow of the Great Recession*, ECPR Press, Colchester 2015.

2. Το πρόγραμμα προτάθηκε και εγκρίθηκε στο πλαίσιο της Δράσης «Αριστεία II», η οποία υλοποιείται από το Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων,

κινημάτων και ιδεολογιών συχνά πάσχουν από μια (ως επί το πλείστον ευρωκεντρική) έλλειψη συγκριτικής προοπτικής και από συγκεχυμένο εννοιολογικό και μεθοδολογικό προσανατολισμό.³ Τις περισσότερες φορές επικεντρώνονται στην ανάλυση μιας μεμονωμένης κινητοποίησης, χώρας ή ηπείρου. Έτσι κυριαρχούνται από τα ιδιαίτερα τοπικά, εθνικά ή περιφερειακά χαρακτηριστικά της ιδιαίτερης εμπειρικής περίπτωσης που εξετάζουν, ανάγοντάς τα σε οικουμενικά κριτήρια ταυτοποίησης και αποτίμησης του λαϊκιστικού φαινομένου εν γένει. Για παράδειγμα, πολλές ευρωπαϊκές προσεγγίσεις ταυτίζουν τον λαϊκισμό με την ακροδεξιά.⁴ Ακόμα και οι λιγοστές προσπάθειες ανάπτυξης θεωρητικών προσεγγίσεων με αξιώσεις κάποιας καθολικότητας απέτυχαν εν πολλοίς να αρθρώσουν ένα πλαίσιο ευαίσθητο τόσο απέναντι στην ιστορικά διακριτή εμπειρία διαφορετικών χωρών και περιοχών όσο και απέναντι στις ευρύτερες δυναμικές που καθορίζουν τις διαδικασίες ταύτισης και το σχηματισμό πολιτικών ταυτοτήτων. Για τον λόγο αυτό και δεν κατόρθωσαν να καταλήξουν σε έναν συνθετικό ορισμό του λαϊκισμού, ενώ εξίσου απέτυχαν να διασαφηνίσουν τη σχέση του τελευταίου με τη δημοκρατία.

στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» (ΕΣΠΑ 2007-2013) και συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και εθνικούς πόρους. Αναπτύχθηκε σε 4 διαδοχικές Ενότητες Εργασίας, οι οποίες αφορούσαν αντίστοιχα την βιβλιογραφική έρευνα και τη μεθοδολογική στρατηγική (Ε.Ε. 1), την επιτόπια έρευνα σε χώρες του εξωτερικού και την Ελλάδα (Ε.Ε. 2), την ανάλυση των αποτελεσμάτων και τη συγγραφή τριών θεματικών μελετών (και αντίστοιχων άρθρων) πάνω σε κεντρικούς άξονες του φαινομένου: (1) Σύγχρονος αριστερός λαϊκισμός στην Λατινική Αμερική, (2) Ακροδεξιός λαϊκισμός στην Ευρώπη, (3) Λαϊκισμός και αντι-λαϊκισμός σε συνθήκες κρίσης (Ε.Ε. 3), και τέλος τη διάχυση των αποτελεσμάτων (Ε.Ε. 4).

3. Βλ. ενδεικτικά D. Albertazzi & D. McDonnell (επιμ.) *Twenty-first Century Populism*, Palgrave, Houndmills 2008· E. Meijers (επιμ.) *Populism in Europe*, Green European Foundation, Βιέννη 2011.

4. Βλ. de Raadt κ.ά., «Varieties of Populism: An Analysis of the Programmatic Character of Six European Parties», Working Papers Political Science, αρ. 4, Vrije University, Άμστερνταμ 2004· M. Berezin, *Illiberal Politics in Neoliberal Times: Culture, Security and Populism in the New Europe*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2009· D. Albertazzi & D. McDonnell, *Populists in Power*, Routledge, Λονδίνο 2015.

2. ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ POPULISMUS: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ, ΜΕΘΟΔΟΣ & ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΕΙΣ

Απέναντι σε αυτές τις δυσκολίες και συνεχίζοντας μια μακρά ερευνητική παράδοση μελέτης του λαϊκισμού στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής επιστήμης,⁵ το ερευνητικό πρόγραμμα POPULISMUS απέδωσε ιδιαίτερη έμφαση στη συγκριτική διερεύνηση, χαρτογράφηση και ερμηνευτική συσχέτιση του λαϊκιστικού φαινομένου στις ποικίλες εκφάνσεις του ανά τον κόσμο, επιχειρώντας να συγκροτήσει ένα ευέλικτο αλλά συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο για τον ορισμό και την ερμηνεία του λαϊκισμού. Θεωρητική και μεθοδολογική βάση αναφοράς σε αυτή τη διαδικασία αποτέλεσε η ανάλυση λόγου και ειδικότερα η διεπιστημονική προσέγγιση της λεγόμενης «Σχολής του Essex», η οποία προσεγγίζει τον λαϊκισμό πρωτίστως ως μορφή πολιτικού λόγου, ως ένα δίκτυο νοήματος που συγκροτεί πολιτικές ταυτότητες και εμψυχώνει πολιτικές πρακτικές.⁶ Σε αυτό

5. Βλ. εντελώς ενδεικτικά και πάλι, C. Lyrintzis, «The Power of Populism: The Greek Case», *European Journal of Political Research*, τόμ. 15, τχ. 6, 1987, σ. 667-686· Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, & Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989· Α. Ελεφάντης, *Στον αστεισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1991· Χ. Λυριντζής & Μ. Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού: Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 133-162· Υ. Stavrakakis, «Religious Populism and Political Culture: The Greek Case», *South European Society and Politics*, τόμ. 7, τχ. 3, 2002, σ. 29-52· Γ. Σταυρακάκης, «Αντινομίες του φορμαλισμού: η κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού και ο ελληνικός θρησκευτικός λαϊκισμός», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, 2004, σ. 149-172· Α. Pantazopoulos, «Le national-populisme grec, 1974-2004», *Les Temps Modernes*, τχ. 645-646, 2007, σ. 237-267· Α. Πανταζόπουλος, *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός, 1965-2010*, Εστία, Αθήνα 2011· Τ. Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, Ίκαρος, Αθήνα 2015.

6. Βλ. σχετικά από την πρωτογενή βιβλιογραφία: E. Laclau & Ch. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, Λονδίνο 1985· E. Laclau, *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία: Καπιταλισμός, λαϊκισμός, φασισμός*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983· E. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, νήσος, Αθήνα 1997· E. Laclau, *On Populist Reason*, Verso, Λονδίνο 2005· E. Laclau, «Populism: What's in a Name?», στο F. Panizza (επιμ.) *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, Λονδίνο 2005, σ. 32-49. Βλ. επίσης: D. Howarth & Y. Stavrakakis, «Introducing Discourse Theory and Political Analysis», στο D. Howarth, A. Norval & Y. Stavrakakis (επιμ.) *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, Hegemonies and Social Change*, Manchester University Press - St Martin's Press, Manchester & Νέα Υόρκη 2000, σ. 1-23· J. Townshend, «Discourse Theory and Political Analysis: A New Paradigm from the Essex School?», *British Journal of Politics and International Relations*, τόμ. 5, τχ. 1, 2003, σ. 129-142· J. Townshend, «Laclau and Mouffe's Hegemonic Project: The Story So Far», *Political Studies*, τόμ. 52, τχ. 2, 2004, σ. 269-288.

το πλαίσιο, υιοθετήθηκαν δύο λειτουργικά κριτήρια για τη διαφορική ταυτοποίηση του λαϊκιστικού λόγου: (1) η άρθρωσή του γύρω από το κομβικό σημείο, το *κενό σημαίνον*, «λαός» (και όχι γύρω από κάποιο άλλο μη λαϊκιστικό ή αντι-λαϊκιστικό κομβικό σημείο), και, (2) η αναπαράσταση από μέρους του του πολιτικού και κοινωνικού πεδίου κατά τρόπο που είναι θεμελιωδώς ανταγωνιστικός και διχοτομικός, διαιρώντας την κοινωνία σε δύο κύριους πόλους-*γραμμές ισοδυναμίας*: το κατεστημένο, το μπλοκ της εξουσίας, οι «από πάνω» εναντίον των «από κάτω», του «λαού», του λεγόμενου «underdog» (σε αντίθεση με κυρίαρχους πολιτικούς λόγους που προβάλλουν τη συνέχεια του κοινωνικού ιστού και προτάσσουν μη ανταγωνιστικές τεχνοκρατικές λύσεις).⁷

Υπό το πρίσμα αυτό, η πολιτική χορογραφία συνάρθρωσης του λαϊκιστικού λόγου λαμβάνει την εξής μορφή: (1) προηγείται η δημόσια εκδήλωση διακριτών και εν πολλοίς ασύνδετων *αιτημάτων*, την ικανοποίηση των οποίων δεν μπορεί να εγγυηθεί το εδραιωμένο σύστημα κυριαρχίας/αντιπροσώπευσης, (2) τα ετερογενή αυτά αιτήματα αρχίζουν να συναρθρώνονται μεταξύ τους (σχηματίζοντας μια *αλυσίδα ισοδυναμίας*), μέσω κυρίως της αντιπαράθεσής τους προς έναν κοινό αντίπαλο (την κυβέρνηση, το κατεστημένο, το κομματικό σύστημα, κ.λπ.) στον οποίο αποδίδεται η ματαίωση των εν λόγω αιτημάτων, (3) προκύπτει έτσι ο σχηματισμός ενός εσωτερικού ανταγωνιστικού συνόρου που χωρίζει τα δύο στρατόπεδα που ανακύπτουν και ακολουθεί η ενοποίηση των ποικίλων αιτημάτων σε ένα μπλοκ που μιλά εξ ονόματος του «λαού», δίνοντας υπόσταση σε ένα νέο πολιτικό υποκείμενο.⁸ Η ηγεμονική απήχηση της λαϊκιστικής συνάρθρωσης που ανακύπτει έτσι εξαρτάται, τέλος, από μηχανισμούς συναισθηματικής επένδυσης, που είναι δυνατόν να προσδώσουν στις ταυτίσεις με τον λαϊκιστικό λόγο αξιολογικό βάθος και διάρκεια.

Είναι σαφές ότι μια ανάλυση του λαϊκισμού στο πλαίσιο της θεωρίας του λόγου άγεται πέρα από τη μελέτη των εμπειρικών περιεχομένων – ιδεολογικών, οργανωτικών κ.λπ. – και επικεντρώνεται πρωτίστως στη μορφή, στην αρχιτεκτονική της συνάρθρωσης του

7. Y. Stavrakakis, «Antinomies of Formalism: Laclau's Theory of Populism and the Lessons from Religious Populism in Greece», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 9, τχ. 3, 2004, σ. 256.

8. Laclau, *On Populist Reason*, ό.π., σ. 74, 93.

λόγου και στην αποτίμηση της πολιτικής της τελεσφορίας. Έτσι το επίκεντρο και το όλο πρίσμα της ανάλυσης μετατοπίζεται από τις ιδεολογίες και τα κινήματα όχι απλώς προς τον λόγο, αλλά προς τις *πρακτικές του λόγου* [discursive practices] που κατασκευάζουν κάθε φορά τον «λαό», κινήτοποιώντας μια συναρθρωτική λογική ισοδυναμιών. Αυτός ο ενισχυμένος μορφικός/δομικός προσανατολισμός είναι αναμφίβολα εποικοδομητικός για την έρευνα καθώς συμβάλλει καθοριστικά στην ανάπτυξη μιας έννοιας του «λαϊκισμού» που είναι λογικά αυστηρή και θεμελιωμένη, αλλά συγχρόνως και ιδιαίτερα ευέλικτη, βοηθώντας έτσι στην προαγωγή της εμπειρικής ανάλυσης σε συγκριτικό επίπεδο. Μια λογοαναλυτική προσέγγιση μπορεί, για παράδειγμα, να προτείνει επαρκή μορφικά κριτήρια για τη διάκριση του λαϊκισμού από ιδεολογίες, λόγους και κινήματα που περιλαμβάνουν αναφορές στον λαό αλλά στα πλαίσια πολιτικών σχεδίων που είναι κατεξοχήν εθνικιστικά, ρατσιστικά κ.λπ. Αν, για παράδειγμα, σκοπός του ευρωπαϊκού ακροδεξιού λαϊκισμού είναι η υπεράσπιση και η ενίσχυση του έθνους και της φυλής, τότε αυτοί οι λόγοι θα πρέπει ίσως να κατηγοριοποιηθούν πρωτίστως ως «εθνικιστικοί» και «ρατσιστικοί», καθώς οι αναφορές στον «λαό» στο πλαίσιό τους είναι μάλλον περιφερειακές ή δευτερεύουσες.

Η Σχολή του Essex, ωστόσο, χαρακτηρίζεται από ορισμένες αμφισημίες όσον αφορά τις συνέπειες των θέσεων και της μεθοδολογίας της, με τις οποίες το POPULISM προσπάθησε να αναμετρηθεί. Για παράδειγμα, ο ακραίος φορμαλισμός που προοδευτικά διακρίνεται στην εν τέλει «διαβαθμιστική» προσέγγιση του Laclau ενέχει έναν κίνδυνο εξάλειψης της εννοιολογικής ιδιαιτερότητας του «λαϊκισμού» ως εργαλείου συγκεκριμένης (συγκριτικής) πολιτικής ανάλυσης.⁹ Εξάλλου, το ερευνητικό σχέδιο του POPULISM επιχείρησε να φωτίσει και ένα επιπλέον επίδικο ζήτημα: την προβληματική σχέση μεταξύ λαϊκισμού και δημοκρατίας. Όπως είναι γνωστό, οι ιδιαίτεροι τρόποι με τους οποίους ορισμένα λαϊκιστικά κινήματα επιδιώκουν να αντιπροσωπεύσουν τον «λαό» – στηριζόμενα σε χαρισματικούς ηγέτες, υποδαυλίζοντας τη μνησικακία,¹⁰ προσπαθώντας να παρακάμψουν το θεσμικό πλαίσιο της αντι-

9. G. Sartori, «Comparing and Miscomparing», *Journal of Theoretical Politics*, τόμ. 3, τχ. 3, 1991, σ. 247-248.

10. Βλ. εδώ και N. Demertzis, «Emotions and Populism», στο S. Clarke, P. Hoggett & S. Thompson (επιμ.) *Emotion, Politics and Society*, Palgrave, Λονδίνο 2006, σ. 103-122.

προσωπευτικής δημοκρατίας ή/και εμφανίζοντας συχνά αντιφιλελεύθερες, αντιδικαιικές, ακόμη και εθνικιστικές όψεις – έχουν συμβάλει στην παρουσίαση του λαϊκισμού ως απειλής για τους δημοκρατικούς θεσμούς. Το συμπέρασμα αυτό, ωστόσο, δεν αναγνωρίζει την τεράστια ποικιλία των λαϊκιστικών συναρθρώσεων και δεν λαμβάνει υπόψη τις κοινωνικά *συμπεριληπτικές* εκδοχές τους. Επίσης, στηρίζεται σε μια υποστασιοποίηση της σύγχρονης δημοκρατίας, η οποία δεν συλλαμβάνει την παράδοση συγκρότηση της νεωτερικής μορφής της στη βάση της σύναψης δύο διακριτών πολιτικών παραδόσεων, της φιλελεύθερης και της δημοκρατικής.¹¹ Στην πραγματικότητα, στον βαθμό που εκπροσωπούν αποκλεισμένες ομάδες και προτάσσουν μια εξισωτική ατζέντα, άλλοι τύποι λαϊκισμού – ο λαϊκιστικός κανόνας, αν η υπόθεσή μας είναι σωστή, ο οποίος συνδυάζει τον τυπικό λαϊκιστικό πυρήνα με την κληρονομιά της (ριζοσπαστικής) δημοκρατικής παράδοσης – μπορούν να θεωρηθούν αναπόσπαστα στοιχεία της δημοκρατικής πολιτικής, ως μια δυνητική πηγή ανανέωσης των δημοκρατικών θεσμών. Στη βάση αυτή επιχειρήσαμε να εμβαθύνουμε την πρόσφατη θεωρητική και αναλυτική εργασία των Cas Mudde και Cristóbal Rovira Kaltwasser, που αναδεικνύουν την ύπαρξη τόσο λαϊκισμών που αποκλείουν όσο και λαϊκισμών που ενσωματώνουν, αλλά και υπογραμμίζουν την διττή λειτουργία του ίδιου του λαϊκισμού: τη δυνατότητά του να λειτουργήσει τόσο ως *απειλή* όσο και ως *διόρθωση* για τη δημοκρατία.¹²

Για να καλύψει μεθοδολογικά τους παραπάνω στόχους, το πρόγραμμα POPULISMUS σχεδίασε και υλοποίησε ένα πυκνό πλέγμα διαφορετικών ερευνητικών δραστηριοτήτων, συμβατών πάντα με τον βασικό θεωρητικό και μεθοδολογικό προσανατολισμό του. Το έργο ξεκίνησε με μία επισταμένη βιβλιογραφική έρευνα, η οποία επέτρεψε στα μέλη της ερευνητικής ομάδας να αποκωδικοποιήσουν και ταξινομήσουν τις υπάρχουσες προσεγγίσεις στον λαϊκισμό – εντοπίζοντας κενά και αστοχίες – και να συγκροτήσουν μια

11. Βλ. σχετικά C.B. McPherson, *The Life and Times of Liberal Democracy*, Blackwell, Οξφόρδη 1977· Ch. Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Πόλις, Αθήνα 2004.

12. C. Mudde & C. Rovira Kaltwasser, 'Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America', *Government and Opposition*, τόμ. 48, τχ. 2, 2013, σ. 147-174· C. Mudde & C. Rovira Kaltwasser (επιμ.) *Λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική: Απειλή ή διόρθωση για τη δημοκρατία;*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013.

ιστορική γενεαλογία του λαϊκιστικού φαινομένου από τις απαρχές του μέχρι σήμερα (βλ. πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ιστορία και θεωρίες του λαϊκισμού

-
- 1 Ιστορία των λαϊκισμών
    - 1.1 Ναρόντνικοι: Ο ρωσικός λαϊκισμός και η «πορεία προς τον λαό»
    - 1.2 Το αμερικανικό People's Party και οι «επίγονοί» του: Ο λαϊκισμός στο καπιταλιστικό προσκήνιο
    - 1.3 Λατινική Αμερική: Παλιοί και νέοι λαϊκισμοί στην ημι-περιφέρεια
    - 1.4 Σύγχρονη ευρωπαϊκή ακροδεξιά, εθνικισμός, διαφοριστικός ρατσισμός, δεξιός ριζοσπαστισμός, ακροδεξιός λαϊκισμός: Όψεις ενός σύνθετου φαινομένου
    - 1.5 Η ελληνική περίπτωση: Ο λαϊκισμός στην μεταπολίτευση
-
- 2 Θεωρίες του λαϊκισμού
    - 2.1 Κοινωνικές βάσεις του λαϊκισμού: Μεταβατικό πλαίσιο, οργανωτική μορφή, ταξική διάρθρωση, κινηματικός χαρακτήρας
    - 2.2 Από την κοινωνική βάση στην ιδεολογία: Λαϊκισμός και εθνικισμός
    - 2.3 Ο βαθμός μηδέν της ιδεολογίας: Ο λαϊκισμός ως πολιτικό ύφος/στυλ
    - 2.4 Από την ιδεολογία και το ύφος στον λόγο: από τις κοινωνικές βάσεις στην πολιτική λογική: Η συμβολή του Ernesto Laclau
    - 2.5 Η άρνηση της θεωρίας: Η φαινομενολογική τυπολογία της Margaret Canovan και η σύγχρονη αναβίωσή της
-

Στη βάση αυτή αναπτύχθηκε το ερευνητικό σχέδιο και αποκρυσταλλώθηκε ο λεπτομερής μεθοδολογικός προσανατολισμός του προγράμματος.¹³ Κατόπιν, το βάρος δόθηκε στην ευρεία επιτόπια

---

13. Βλ. σχετικά τη μορφή του που συζητήθηκε στο διεθνές μεθοδολογικό εργαστήρι-

έρευνα σε έξι χώρες όπου εκδηλώνονται στην παρούσα συγκυρία αξιοσημείωτα λαϊκιστικά φαινόμενα (Αργεντινή, Βενεζουέλα, ΗΠΑ, Γαλλία, Ισπανία, Ολλανδία) και φυσικά στην Ελλάδα. Η επιτόπια έρευνα βασίστηκε στις αρχές της ποιοτικής έρευνας και περιλάμβανε 50 ημι-δομημένες συνεντεύξεις βάθους με ειδικούς στον λαϊκισμό, 36 παρόμοιες συνεντεύξεις με ακτιβιστές και στελέχη πολιτικών οργανισμών που χαρακτηρίζονται ως λαϊκιστικοί, συλλογή κειμενικού υλικού, επισκέψεις σε γραφεία κομμάτων και κινημάτων, εμβληματικούς χώρους και ερευνητικά κέντρα κ.α. Στον συνολικό χρόνο του προγράμματος διοργανώθηκαν επίσης στη Θεσσαλονίκη ένα τριήμερο διεθνές μεθοδολογικό εργαστήριο πάνω στη μελέτη του λαϊκιστικού λόγου (11-13 Ιουλίου 2014), μία σειρά από πέντε ομιλίες προσκεκλημένων ειδικών από πανεπιστήμια του εξωτερικού, καθώς και ένα τριήμερο διεθνές καταληκτικό συνέδριο πάνω στον λαϊκισμό και τη δημοκρατία (26-28 Ιουνίου 2015), δίνοντας την ευκαιρία όχι μόνο στην ερευνητική ομάδα αλλά και στο σύνολο της ακαδημαϊκής κοινότητας για μία εκτεταμένη ανταλλαγή απόψεων πάνω στα αντικείμενα της έρευνας.¹⁴

Ταυτόχρονα, επιδιώκοντας μία μεθοδολογική «τριγωνοποίηση» και επικύρωση των συμπερασμάτων, η ερευνητική ομάδα, σε συνεργασία με ειδικούς από άλλα επιστημονικά πεδία, επιστράτευσε και μία σειρά άλλων μεθόδων και συγκεκριμένα την έρευνα γνώμης υποψήφιων και εκλογέων στις ελληνικές βουλευτικές εκλογές του 2015, γύρω από ερωτήματα που άπτονται του λαϊκισμού, αλλά και τη λεξικομετρική ανάλυση σωμάτων κειμένων (corpora), με τη βοήθεια ψηφιακών εργαλείων. Μετά την επεξεργασία τους, τα αποτελέσματα όλων των παραπάνω ερευνητικών προσεγγίσεων τροφοδότησαν τρεις θεματικές μελέτες (και αντίστοιχα άρθρα), τα βασικά πορίσματα των οποίων θα αναπτυχθούν συνοπτικά στις επόμενες ενότητες τούτου του κειμένου.

ριο του προγράμματος: <http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2014/09/workshop-report-final-upload.pdf>

14. Στις εν λόγω δραστηριότητες συμμετείχαν προσκεκλημένοι ομιλητές από το εξωτερικό (ενδεικτικά αναφέρονται οι Chantal Mouffe, Cas Mudde, Cristóbal Rovira Kaltwasser, Francisco Panizza, Jason Glynos, Aurelien Mondon, Dario Azzellini, Alberto Moreiras) και Έλληνες επιστήμονες (μεταξύ άλλων, οι Νίκος Μουζέλης, Νίκος Δεμερτζής, Αντώνης Λιάκος, Γεράσιμος Βώκος). Εκτενές υλικό από τις παραπάνω ερευνητικές δραστηριότητες βρίσκεται διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του προγράμματος: www.populismus.gr

3. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΙ ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

3.1 Αριστερός λαϊκισμός και δημοκρατία στη Λατινική Αμερική

Ο πρώτος θεματικός άξονας του προγράμματος (και η αντίστοιχη μελέτη) αφορούσε τη Λατινική Αμερική, η οποία συνεχίζει να κατέχει κεντρική θέση στη συγκριτική θεώρηση του λαϊκισμού, καθώς έχει υπάρξει ιστορική κοιτίδα των λαϊκισμών του 20ου αιώνα (κυρίως εξαιτίας της κληρονομιάς του Perón και του Vargas, σε Αργεντινή και Βραζιλία αντιστοίχως), ενώ σήμερα αποτελεί εστία ενός ισχυρού σύγχρονου ρεύματος αριστερού λαϊκισμού, το οποίο δίνει έμφαση στον εξισωτισμό και την ενσωμάτωση.¹⁵ Η διερεύνηση των σύγχρονων λαϊκισμών στην ήπειρο αυτή μας δίνει τη δυνατότητα να εμβαθύνουμε στη συμπεριληπτική [inclusionary] διάσταση μιας ποικιλίας λαϊκισμών,¹⁶ που διαφοροποιούνται από το καθιερωμένο ευρωπαϊκό μοντέλο αν και, όπως θα φανεί παρακάτω στην ανάλυση των νέων εξισωτικών ευρωπαϊκών λαϊκισμών, οφείλει να απορριφθεί κάθε ουσιοκρατική και αν-ιστορική τάση που εγγράφει *a priori* κάθε ιδιαίτερο τύπο λαϊκισμού σε μια διαφορετική ήπειρο. Ακολουθήσαμε γενικά τον ορισμό του Luke March, σύμφωνα με τον οποίο ο αριστερός λαϊκισμός «δίνει έμφαση στον εξισωτισμό και την συμπερίληψη, σε αντίθεση με τις ανοιχτά αποκλειστικές [exclusivist] αντιμεταναστευτικές διαθέσεις του δεξιού λαϊκισμού (δηλαδή, αυτό που έχει σημασία για τον αριστερό λαϊκισμό είναι ο δήμος και όχι το έθνος)».¹⁷

Στα τέλη του 20ου αιώνα και στις αρχές του 21ου, ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης που προκάλεσαν οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές και της κρίσης διακυβέρνησης/αντιπροσώπευσης που ακολούθησε, ανακύπτουν στο λατινοαμερικανικό πλαίσιο νέα ισχυρά λαϊκιστικά κινήματα (kirchnerismo στην Αργεντινή, chavismo στην Βενεζουέλα, κ.λπ.).¹⁸ Η αξονική θέση της έρευνας μας γύρω από

15. Βλ. εισαγωγικά Μ. Δαμηλάκου, *Ιστορία της Λατινικής Αμερικής*, Αιώρα, Αθήνα 2015.

16. Mudde & Kaltwasser, «Exclusionary vs. Inclusionary Populism», ό.π., σ. 147.

17. L. March, *Radical Left Parties in Europe*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2011, σ. 122.

18. F. Panizza, *Contemporary Latin America: Development and Democracy Beyond the Washington Consensus. The Rise of the Left*, Zed Books, Λονδίνο 2009, σ. 174-5· βλ. και

τον τσαβικό λαϊκισμό στη Βενεζουέλα, όπως αυτός αναπτύχθηκε από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και μετά, είναι ότι συνιστά ένα μεταβατικό, αντιφατικό και ετερογενές πολιτικό φαινόμενο. Η αφετηρία του οφείλει να αναζητηθεί στις αντιδράσεις στην κρίση της φιλελεύθερης δημοκρατίας στη Βενεζουέλα και στην αναζήτηση πολιτικής διεξόδου. Στη χώρα αυτή, από το 1958 και εξής εδραιώθηκε ένα δικομματικό καθεστώς το οποίο διαιώνιζε τον αποκλεισμό ευρύτατων κοινωνικών στρωμάτων (Punto Fijo). Η όξυνση της οικονομικής κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 1980 πυροδότησε μια κοινωνική έκρηξη (Caracazo, 1989). Ο τριγμός αυτός, ωστόσο, δεν επέφερε ένα καταλυτικό πλήγμα στο πολιτικο-κοινωνικό καθεστώς, το οποίο αφέθηκε να φυτοζωεί. Έτσι ο Chávez και ο πολιτικο-στρατιωτικός σχηματισμός που τον συνέδραμε ήρθαν να καλύψουν το «κενό της πολιτικής εκπροσώπησης».

Χαράσσοντας σαφείς γραμμές ανταγωνισμού απέναντι στο κυρίαρχο καθεστώς και προτάσσοντας «κενά σημαίνοντα» όπως η «πρωταγωνιστική δημοκρατία», ο λαϊκισμός του Chávez κατόρθωσε να συσπειρώσει πλατιά κοινωνικά στρώματα σε συνθήκες κοινωνικού κατακερματισμού και πολιτικής αδυναμίας. Στη συνέχεια, εγκαθίδρυσε μια ηγεμονία η οποία, μετά τους κλονισμούς της στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, εδραιώθηκε μέχρι και τον θάνατο του Chávez το 2013.¹⁹ Ο μπολιβαριανός-τσαβικός λαϊκισμός χαρακτηρίζεται, στη βάση της επιτόπιας έρευνας αλλά και της βιβλιογραφικής μελέτης που διενεργήθηκε, ως *αμφίσημη* και *μεταβατική* διαδικασία, πρώτα από όλα γιατί δρομολόγησε τη μετάβαση σε ένα άλλο καθεστώς υπό διαμόρφωση. Κατά δεύτερον, γιατί η γενική αλλαγή που επαγγέλθηκε, δεν αποκρυσταλλώθηκε σε «καθαρά» αποτελέσματα, καθώς, κατά τρίτον, οι ίδιοι οι κοινωνικοί φορείς που ενεπλάκησαν στο σχέδιο του εν λόγω μετασχηματισμού μετεωρίζονταν ανάμεσα στο παλιό και το νέο που επικαλούνταν.

Η πετρελαϊκή εξάρτηση, η λογική της πολιτικής ανάθεσης, η προσδοκία παροχών από το «μαγικό κράτος», η ανάγκη για καθοδήγηση από έναν «εθνοσωτήρα», η κοινωνική πολυδιάσπαση και

G. Lievesley & S. Ludlam (επιμ.) *Latin America: Experiments in Radical Social Democracy*, Zed Books, Λονδίνο 2009.

19. K. Hawkins, *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2010· R. Brading, *Populism in Venezuela*, Routledge, Λονδίνο 2013.

η έλλειψη μιας επαρκούς πολιτικής οργάνωσης των πολλών αποτελούν συστατικά στοιχεία της παλιότερης πολιτικής κουλτούρας που διαιωνίστηκαν στην περίοδο του τσαβισμού και έδρασαν ως τροχοπέδη για την εκδίπλωση νέων δημοκρατικών δυναμικών. Σε ένα τέτοιο μεταβατικό στάδιο, ο λαϊκισμός με τη συσπείρωση που επιτελεί γύρω από γενικά «κενά σημαίνοντα» και τον ηγέτη-συλλογικό εκπρόσωπο διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο.²⁰ Αλλά μπορεί να επιτελέσει εποικοδομητικά αυτόν τον «μειωτικό» ρόλο στην κατεύθυνση της δημοκρατικής εμβάθυνσης μόνο στον βαθμό που η χαρισματική ηγεσία καθίσταται σταδιακά περιττή και εκλείπει. Αυτό δεν συντελέστηκε ενόσω ο Chávez ήταν ακόμη εν ζωή κι έτσι εξηγείται σημαντικό μέρος των αντιφατικών χαρακτηριστικών της πολιτικής του και της οξύτατης κρίσης που μαστίζει σήμερα τη χώρα – κρίσης οικονομικής αλλά και κρίσης δημοκρατίας.

Στην Αργεντινή τώρα, στο πλαίσιο μιας λαϊκιστικής πολιτικής κουλτούρας που εδραιώνεται ήδη από την δεκαετία του 1940, η πολιτική των Kirchner παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά ενός λαϊκιστικού υβριδίου (kirchnerismo), το οποίο αντλεί από τον περονισμό τα εξισωτικά επιχειρήματα και την αναβίωση του πολιτικού ανταγωνισμού με βάση ένα μοντέλο πόλωσης. Τούτο υπήρξε, όπως και στη Βενεζουέλα, μια απάντηση στην οικονομική και πολιτική κρίση που προκάλεσε η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού, κυρίως κατά τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης Menem και μέχρι την κυβέρνηση Fernando de la Rúa και την στάση πληρωμών. Τότε αναδύθηκαν νέες μορφές πολιτικής αυτοοργάνωσης και μπορεί να γίνει λόγος για μια νέα δημοκρατική θεσμικότητα, με τις λαϊκές συνοικιακές συνελεύσεις, τα κατελιημμένα εργοστάσια και τις νέες μορφές ανταλλακτικής οικονομίας.²¹ Δημιουργήθηκε έτσι ένα εντεινόμενο χάσμα μεταξύ πολιτικών θεσμών, οικονομικής τάξης και κοινωνίας, το οποίο έθεσε μια σειρά από ζητήματα αντιπροσώπευσης, συμμετοχής και πολιτικής νομιμοποίησης. Στο χάσμα αυτό παρεμβαίνει η πολιτική του Nestor Kirchner και, στη συνέχεια,

---

20. A. Kalyvas, *The Politics of the Extraordinary*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2008.

21. Βλ. Lavaca Collective, *Sin patron*, Haymarket Books, Σικάγο 2007· M. Sitrin, *Horizontalism: Voices of Popular Power in Argentina*, AK Press, Oakland 2006· J. P. Ferrero, *Democracy Against Neoliberalism in Argentina and Brazil*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2014.

της Cristina Fernandez de Kirchner.²² Ο Nestor Kirchner εξασφάλισε την στοιχειώδη ενσωμάτωση των νέων συλλογικών υποκειμένων στο κράτος και στην κυβέρνησή του, διαδραματίζοντας καταλυτικό ρόλο για την οργάνωση των κοινωνικών κινητοποιήσεων και την επιρροή τους στο πολιτικό σύστημα, συναρθρώνοντας έναν λαϊκιστικό λόγο που συνένωνε ένα σύνολο ετερογενών διεκδικήσεων και κοινωνικών κινημάτων (τα κινήματα περιελάμβαναν τις Μητέρες της Plaza de Mayo, τους Piqueteros, όπως και ρεύματα του Κινήματος των Ανακτημένων Επιχειρήσεων), σε μια λογική ισοδυναμίας. Συγχρόνως, η έννοια της «αξιοπρέπειας» [dignidad], στην οποία αναφερόταν ο Perón, επανέρχεται ως κομβικό σημείο του κισνερισμού.²³

Εν αντιθέσει με την Βενεζουέλα (όπου η αδυναμία ανάπτυξης ενός εναλλακτικού παραγωγικού μοντέλου από τις λαϊκιστικές κυβερνήσεις διαιώνισε την εξάρτηση της οικονομίας από την πετρελαϊκή πρόσοδο, με ολέθρια αποτελέσματα), ο σύγχρονος αργεντίνικος λαϊκισμός αμφισβητεί την αντίληψη ότι η ύφεση που προκαλείται από οικονομικές κρίσεις απαιτεί μια χρονοβόρα ανάκαμψη και ότι ο λαϊκισμός προωθεί πάντοτε ανεύθυνες, «εύκολες» και βραχυπρόθεσμες οικονομικές πολιτικές. Στη βάση μιας πραγματιστικής οικονομικής πολιτικής, ο Kirchner πέτυχε την αναδιαπραγμάτευση του χρέους, ισορρόπησε την δημοσιονομική κατάσταση της χώρας, ενθάρρυνε τις συλλογικές διαπραγματεύσεις των συνδικάτων, και βελτίωσε τους κοινωνικούς δείκτες στη φτώχεια, την ανεργία και την καταπολέμηση της ανισότητας.²⁴ Ωστόσο, οι λαϊκιστικές πολιτικές δεν απέφυγαν τις οικονομικές δυσκολίες (υψηλός πληθωρισμός, μαύρη αγορά συναλλάγματος, διεθνείς δικαστικές διαμάχες με ορισμένους πιστωτές, κ.λπ.), ιδίως σε συνθήκες διεθνούς κρίσης, αλλά και πολιτικής πόλωσης. Τέλος, η πόλωση που προέκυψε από την λαϊκιστική υπερ-πολιτικοποίηση, ενώ, σε ένα πρώτο επίπεδο, εντείνει την αγωνιστική βάση της δημοκρατίας, σε ένα δεύτερο υποσκάπτει την αίσθηση ενός κοινού μέλλοντος και την εμπιστοσύνη στο πολιτικό σύστημα της Αργεντινής.

22. F. Panizza, *Contemporary Latin America*, ό. π., σ. 193.

23. P. Biglieri & G. Perelló (επιμ.) *En el nombre del pueblo: la emergencia del populismo kirchnerista*, UNSAM Edita, Μπουένος Αιρες 2007, σ. 126.

24. Κ. Μελάς, *Αργεντινή-Ελλάδα*, Παττάκης, Αθήνα 2015, σ. 35-37, 51, 96, 101-βλ. επίσης Ferrero, *Democracy Against Neoliberalism in Argentina and Brazil*, ό.π., σ. 51.

Εν κατακλείδι, τα συμπεράσματα για τη σχέση μεταξύ λαϊκισμού και δημοκρατίας στην Αργεντινή και τη Βενεζουέλα (όπου οι λαϊκιστικές κυβερνήσεις των Chávez και Kirchner κυριάρχησαν στο πολιτικό σκηνικό για πάνω από μια δεκαετία) είναι ποικίλα και αντιφατικά. Και στις δύο περιπτώσεις συναντούμε λαϊκιστικούς λόγους που, σε συνθήκες βαθύτατης οικονομικής/κοινωνικής κρίσης και κατάρρευσης της αντιπροσώπευσης, κατορθώνουν να εδραιώσουν μια μακροχρόνια ηγεμονία, διατηρώντας τον λαϊκιστικό τους χαρακτήρα. Η αρχική συμβολή τους στην ενσωμάτωση αποκλεισμένων ομάδων, στην άμβλυνση των ανισοτήτων και στην εμπάθυνση μιας συμμετοχικής μορφής δημοκρατίας μοιάζει μάλλον αναμφισβήτητη. Ωστόσο, οι επιδόσεις τους στην οικονομική πολιτική ποικίλουν, με την κρίση στη Βενεζουέλα να υποσκάπτει της προϋποθέσεις της κοινωνικής ομαλότητας, και την Αργεντινή να ισορροπεί δύσκολα σε μια αποστασιοποιημένη ένταξη στο παγκόσμιο σύστημα, που προσφέρει ευκαιρίες, αλλά έχει και το αντίστοιχο κόστος.

Σε κάθε περίπτωση, η μορφή που λαμβάνει η σχέση των λαϊκιστικών πολιτικών με τη δημοκρατία εξαρτάται από την εκάστοτε συγκυρία και από θεσμικούς παράγοντες, όπως είναι η εδραίωση ή μη προεδρικών συστημάτων, η λειτουργία του κομματικού συστήματος, η πυκνότητα και η ποιότητα της οργάνωσης της ίδιας της κοινωνίας των πολιτών. Εξαρτάται επίσης από την εκάστοτε πολιτική κουλτούρα και από την τροπή του πολιτικού ανταγωνισμού. Ωστόσο, στα δύο παραδείγματα που μελετήσαμε η εδραίωση της λαϊκιστικής πολιτικής προϋποθέτει την πολιτική πόλωση και την εξάρτηση από τον καθοριστικό ρόλο της πολιτικής ηγεσίας, στοιχεία που, και πάλι, δεν μπορούν παρά να έχουν αντιφατικά αποτελέσματα. Ποικίλα παραδείγματα από τη σύγχρονη Αργεντινή δείχνουν πώς η επιστροφή της πολιτικής κινητοποίησης μπορεί να αλλάξει τη μοίρα των φτωχών, των αδύναμων, των καταπιεσμένων. Ιδιαίτερα επισημαίνεται η καθολική πολιτικοποίηση των νέων και η ευρύτερη συμμετοχή τους στα κοινά. Ωστόσο, από την επιτόπια έρευνα προέκυψαν και ερωτήματα που αμφισβητούν την θετική συσχέτιση του λαϊκιστικού φαινομένου με την αποκατάσταση της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Υποστηρίζεται, μεταξύ άλλων, ότι το φαινόμενο του λαϊκισμού εντείνει την προσωποποίηση της πολιτικής και την απο-ιδεολογικοποίηση. Στα πλαίσια του λαϊκισμού, η κινητοποίηση των μαζών παραμένει υποταγμένη στη φι-

γούρα του αρχηγού και διολισθαίνει στη λογική του πελατειακού συστήματος, οι κινηματικές μορφές πολιτικής κινητοποίησης αποκτούν εν τέλει ηγεμονοκεντρικό και προσωποκεντρικό χαρακτήρα, ενώ πλήττονται τα φιλελεύθερα χαρακτηριστικά της δημοκρατίας. Σε κάθε περίπτωση, ο θάνατος του Chávez και η αποχώρηση από την προεδρία της Cristina Kirchner το 2015 θέτουν σε δοκιμασία τα δύο αυτά ηγεμονικά εγχειρήματα. Είναι όμως πιθανό να επιτρέψουν την ανανέωση του πολιτικού συστήματος και της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης. Παραμένει βεβαίως ακόμα ασαφές τι θα σημάνουν οι εξελίξεις αυτές για το λαϊκιστικό μοντέλο που κυριάρχησε στη Λατινική Αμερική τις τελευταίες δεκαετίες: το τέλος ενός κύκλου που, παρά τα επιτεύγματά του στο επίπεδο της οικονομικο-κοινωνικής ενσωμάτωσης και της πολιτικής συμμετοχής, οδηγείται σε ένα – ίσως άδοξο – τέλος;²⁵ Ή μήπως την αναγνώριση και ενδυνάμωση «λαϊκισμών της βάσης» και «χαρισματικών κινημάτων» (πέρα από τους λαϊκισμούς της ηγεσίας και τον χαρισματικό ηγέτη) που εμπνέονται από περισσότερο οριζόντιες οργανωτικές δομές και διεκδικούν σήμερα (αναδρομικά αλλά και προοπτικά) τον ρόλο τους στον πολιτικό ανταγωνισμό, σε χώρες όπως η Βενεζουέλα;²⁶

3.2 Ο ακροδεξιός λαϊκισμός(;) στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο

Ο δεύτερος θεματικός άξονας του προγράμματος (και η αντίστοιχη μελέτη) εστίαστηκε στον σύγχρονο ακροδεξιό λαϊκισμό στην Ευρώπη, επιχειρώντας μια νέα πραγμάτευση του φαινομένου υπό το πρίσμα της θεωρίας/μεθοδολογίας της ανάλυσης λόγου. Το βάρος της μελέτης έπεσε σε δύο κομβικές για την τρέχουσα συζήτηση περιπτώσεις, αυτή του γαλλικού Εθνικού Μετώπου (FN), το οποίο θεω-

25. Πρβλ. την εξέλιξη της πορείας του λαϊκιστή Rafael Correa στον Ισημερινό: C. de la Torre & A. Ortiz Lemos, «Populist Polarization and the Slow Death of Democracy in Ecuador», *Democratization*, ahead-of-print, 2015, <http://dx.doi.org/10.1080/13510347.2015.1058784>. S. Mazzolini, «Left-wing Populism in Ecuador: Preliminary Notes on the Potentialities and Risks of Constructing a 'People'», POPULISMUS Working Papers, αρ. 1, 2015, <http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2015/05/WPs1-mazzolini.pdf>

26. D. Azzellini, *La construcción de los dos lados: poder constituido y poder constituyente en Venezuela*, 2 τόμοι, Biblioteca Roja, Καράκας 2015. G. Ciccariello-Maher, *We Created Chávez: A People's History of the Venezuelan Revolution*, Duke University Press, Durham 2013.

ρείται αρχέτυπο του ακροδεξιού λαϊκισμού στην Ευρώπη,²⁷ καθώς και εκείνη του ολλανδικού Κόμματος για την Ελευθερία (PVV),²⁸ ενώ συζητήσαμε ξανά και την περίπτωση του ολλανδού πολιτικού Pim Fortuyn.²⁹ Τέλος, συμπληρώσαμε τον καμβά της συγκριτικής διερεύνησης με την περίπτωση της Ελλάδας, εστιάζοντας κυρίως στον Λαϊκό Ορθόδοξο Συναγερμό (ΛΑΟΣ) και τους Ανεξάρτητους Έλληνες (ΑΝΕΛ).³⁰ Σκοπός της μελέτης ήταν τόσο η χαρτογράφηση και η κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων και της ετερογένειας του φαινομένου, όσο και η εκ νέου προβληματοποίηση των όρων κατανόησής του, με αναφορά κυρίως στις λειτουργίες των σημαινόντων «λαός» και «έθνος» στους λόγους των επιμέρους κομμάτων, όπως και στις μορφές που λαμβάνουν οι ανταγωνισμοί που κατασκευάζουν στη δημόσια σφαίρα. Υπό ποιους πραγματικά όρους (ενοιολογικούς, αναλυτικούς, κ.λπ.) είναι δυνατόν οι δυνάμεις αυτές να ορίζονται ως «λαϊκιστικές» και να ονοματίζονται έτσι;

Στη βάση των ευρημάτων μας, η ευρύτερη οικογένεια δεξιών και ακροδεξιών κομμάτων (λιγότερο ή περισσότερο λαϊκιστικών) στην Ευρώπη, δείχνει να συνέχεται από μια σειρά συγκεκριμένων ρηματικών μοτίβων, όπου: (1) ο λαός γίνεται αντιληπτός ως συνεκ-

27. Βλ. P.-A. Taguieff, «La rhétorique du national-populisme», *Mots*, τχ. 9, 1984, σ. 113-139· C. Fieschi, *Fascism, Populism and the French Fifth Republic: In the Shadow of Democracy*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2004· J. Rydgren, *The Populist Challenge: Political Protest and Ethno-Nationalist Mobilization in France*, Berghahn, Νέα Υόρκη 2004· J. Shields, *The Extreme Right in France from Pétain to Le Pen*, Routledge, Λονδίνο 2007.

28. K. Vossen, «Populism in the Netherlands after Fortuyn: Rita Verdonk and Geert Wilders Compared», *Perspectives on European Politics and Society*, τόμ. 11, τχ. 1, 2010, σ. 22-38, και «Classifying Wilders: The Ideological Development of Geert Wilders and His Party for Freedom», *Politics*, τόμ. 31, τχ. 3, 2011, σ. 179-189· S. de Lange & D. Art, «Fortuyn versus Wilders: An Agency-Based Approach to Radical Right Party Building», *West European Politics*, τόμ. 34, τχ. 6, 2011, σ. 1229-1249.

29. C. Mudde, «The Pink Populist: Pim Fortuyn for Beginners», *e-Extreme* 3/2 (Καλοκαίρι), 2002, http://www.tufts.edu/~dart01/extremismanddemocracy/newsletter/Background3_2.htm· T. Akkerman, «Anti-immigration Parties and the Defence of Liberal Values: The Exceptional Case of the List Pim Fortuyn», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 10, τχ. 3, 2005, σ. 337-354.

30. Βλ. Σ. Τσιράς, *Έθνος και ΛΑ.Ο.Σ. Νέα άκρα δεξιά και λαϊκισμός*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012· Δ. Ψαρράς, *Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη. Η τηλεοπτική αναγέννηση της ελληνικής Ακροδεξιάς*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010· Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, ό.π.· Β. Γεωργιάδου & Λ. Ρόρη, «Η Δεξιά πέραν της ΝΔ: ΑΝΕΛ και Χρυσή Αυγή», *Το Βήμα*, 8 Μαρτίου 2015.

δοχικό ισοδύναμο της εθνικής/εθνοτικής κοινότητας, (2) αποκτά έναν σαφώς οριοθετημένο χαρακτήρα, αποκλείοντας τον αλλογενή «ξένο» ή ακόμα και τον «μη-ενσωματωμένο», (3) υπάγεται σε ιεραρχικές δομές και εκφράζεται καθοριστικά από την ηγεσία του κόμματος. Από εκεί και πέρα, παρατηρούνται μικρές διαφοροποιήσεις ως προς τη φύση και την κατονομασία του αντιπάλου/εχθρού, ο οποίος στα αμιγώς ακροδεξιά/ξενοφοβικά κόμματα παραμένει πρωτίστως ο «εσωτερικός» ή «εισβάτων» εχθρός (ο μετανάστης, το Ισλάμ, όπως στην περίπτωση της Ολλανδίας),³¹ ενώ για άλλα κόμματα συμπεριλαμβάνει ταυτόχρονα και μια μορφή υπερεθνικού και εθνικού «κατεστημένου» ή «συγκροτήματος εξουσίας» (το «κράτος των Βρυξελλών», η «Νέα Τάξη Πραγμάτων», η «κοσμοπολίτικη παγκοσμιοποίηση», κ.ο.κ. που επιπολάζουν π.χ. στον λόγο του FN και της Marine Le Pen).³² Πάντως, δείχνει να υπερισχύει πάντα μια μορφή του «ξένου», του «εξωτερικού» εχθρού που μπορεί, όμως, να διαθέτει και εγχώριους εντολοδόχους/μαριονέτες.

Εκείνο, λοιπόν, που πρωτίστως προκύπτει είναι ότι, στον λόγο της σύγχρονης ευρωπαϊκής ακροδεξιάς, ο «λαός» φαίνεται πως έχει περισσότερο περιφερειακή θέση και σημασία, λειτουργώντας – ως επί το πλείστον – ως συνεκδοχή του έθνους και αντιπαρατιθέμενος με εσωτερικούς και εξωτερικούς επικίνδυνους «άλλους»/εχθρούς. Ταυτόχρονα, ο «λαός» αυτός δείχνει να υπάγεται σε ιεραρχικές σχέσεις και ελιτίστικες αντιλήψεις για την κοινωνία.³³ Το βασικό ερώτημα που τίθεται επομένως σε αυτό το πλαίσιο έχει ως εξής: αν πίσω από το σημαίνον «λαός» υποκρύπτεται το «έθνος» ως υπερβατολογικό σημαίνομενό του, συχνά μάλιστα με αξιώσεις φυ-

31. Εκτός των παραπάνω εργασιών του Vossen, βλ. και G. Voerman, «Left-wing Populism and the Dutch Socialist Party. An Interview with Professor Gerrit Voerman», POPULISMUS Interventions, αρ. 2, 2015, <http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2015/05/interventions2-voerman.pdf>

32. Βλ. σχετικά A. Mondon, *The Mainstreaming of the Extreme Right in France and Australia: A Populist Hegemony?*, Ashgate, Farnham 2013· M. von Rohr, «Interview with Marine Le Pen: 'I Don't Want this European Soviet Union'», *Der Spiegel*, 3 Ιουνίου 2014, <http://www.spiegel.de/international/europe/interview-with-french-front-national-leader-marine-le-pen-a-972925.html>· L. Boltanski & A. Esquerre, *Vers l'extrême extension des domaines de la droite*, Edition Dehors, Παρίσι 2014.

33. Για άλλες σχετικές έρευνες που παρουσιάζουν αντίστοιχα ευρήματα και οπτικές, βλ. T. di Tella, «Populism into the Twenty First Century», *Government and Opposition*, τόμ. 32, τχ. 2, 1997, σ. 187-200· M. Caiani & D. Della Porta, «The Elitist Populism of the Extreme Right», *Acta Politica*, τχ. 46, 2011, σ. 180-202.

σικής/βιολογικής θεμελίωσης, και αν απέναντι σε αυτό το έθνος τοποθετείται ως εχθρός περισσότερο ο αλλογενής «ξένος» ή/και ένας εξωτερικός απειλητικός «άλλος» και λιγότερο το «κατεστημένο» και οι «ελίτ», όπως ακριβώς διαπιστώνει η ανάλυσή μας των λόγων αυτών, τότε μήπως έχουμε να κάνουμε περισσότερο με περιπτώσεις εθνικισμού ή/και νατιβισμού και ξενοφοβίας, και λιγότερο – ή ενίοτε και καθόλου – με περιπτώσεις λαϊκισμού;

Επιπλέον, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε πως το σημερινό ευρωπαϊκό τοπίο δεν συνιστά μια στατική εικόνα. Αν όντως η μελλοντική έρευνα επιβεβαιώσει ότι η αναφορά σε πληθώρα ακροδεξιών κομμάτων της σημερινής Ευρώπης ως πρωτίστως «λαϊκιστικών» είναι αδόκιμη, καθώς παραβλέπει τα πυρηνικά στοιχεία που συγκροτούν το λόγο τους (εθνικισμός, ξενοφοβία, κ.λπ.), αλλά και τη βάση του δεσμού με τα ακροατήριά τους, τούτο δεν σημαίνει πως τα συγκεκριμένα κόμματα δεν επιστρατεύουν ανά διαστήματα λαϊκιστικές λογικές και αντίστοιχο ύφος. Εξάλλου, στο πλαίσιο συναινετικών πολιτικών συστημάτων, που προκαλούν αυξανόμενη δυσφορία απέναντι στα «παραδοσιακά» κόμματα, η ευρύτερη ονομάτιση τέτοιων κομμάτων ως «λαϊκιστικών» και «αντισυστημικών» τα τοποθετεί σε πλεονεκτική στρατηγική θέση στο πλαίσιο του κομματικού ανταγωνισμού, και τελικά είναι κάτι που τα ίδια επιδιώκουν ενεργητικά (βλ. ειδικά την περίπτωση του FN).

Ωστόσο, ο βασικότερος παράγοντας μεταβλητότητας του ευρωπαϊκού λαϊκιστικού τοπίου στη σημερινή συγκυρία είναι η εμφάνιση αριστερών/εξισωτικών/συμπεριληπτικών λαϊκισμών που, μέχρι πρόσφατα, εθεωρούντο «προνόμιο» της Λατινικής Αμερικής (και ίσως ορισμένων «παρωχημένων» πολιτισμικών σχηματισμών στο κατώφλι της ευρωπαϊκής επικράτειας, όταν οι τελευταίοι απασχολούσαν τη διεθνή βιβλιογραφία). Επιχειρώντας να διαυγάσουμε περαιτέρω τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της σύγχρονης «λαϊκιστικής» ακροδεξιάς, αλλά και να καταδείξουμε τις έντονες διαφοροποιήσεις στο περιεχόμενο των λαϊκών/λαϊκιστικών εγκλήσεων στη σημερινή Ευρώπη – που δικαιολογούν, τρόπον τινά, μια «αλλαγή παραδείγματος» στο επίπεδο της επιστημονικής αποτίμησης –, προχωρήσαμε σε συγκρίσεις με αριστερά λαϊκιστικά κόμματα που δραστηριοποιούνται στις επιμέρους χώρες, και πιο συγκεκριμένα με τα εξής: Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (ΣΥΡΙΖΑ) στην Ελλάδα, Σοσιαλιστικό Κόμμα (SP) στην Ολλανδία και Μέτωπο της Αριστεράς (FdG) στη Γαλλία. Έτσι, στην λαϊκιστική αριστε-

ρά παρατηρούμε τα εξής ελάχιστα κοινά χαρακτηριστικά: (1) Ο λαός γίνεται αντιληπτός ως η ευρεία πλειοψηφία του πληθυσμού με κοινωνικο-οικονομικούς και όχι φυλετικούς/εθνοτικούς όρους, (2) αποκτά έναν συμπεριληπτικό χαρακτήρα, στη βάση της ισότιμης κοινωνικής τοποθέτησης σε έναν δεδομένο σχηματισμό, καθώς και της κοινής αντιπαράθεσης προς μια προνομιούχο ελίτ, ένα «κατεστημένο» (εθνικό και διεθνικό), (3) γίνεται αντιληπτός ως αυτενεργή συλλογικότητα στην οποία πρέπει να δοθούν τα θεσμικά εργαλεία και οι δυνατότητες για να εκφραστεί άμεσα, από «τα κάτω».

Παρά τις διαφοροποιήσεις στα δεξιά και τα αριστερά του πολιτικού φάσματος, διαπιστώνουμε πως ο λαϊκισμός μπορεί να γίνει κατανοητός (και) ως μια *στρατηγική* που έρχεται να ανοίξει συγκεκριμένους λόγους σε ευρύτερα ακροατήρια. Στην περίπτωση της ακροδεξιάς, οι επικλήσεις προς τον «λαό» και όχι μόνο προς το έθνος, της δίνουν τη δυνατότητα να απευθυνθεί σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και στις δυσφορίες τους απέναντι στις κυβερνώσες δυνάμεις, στοχοποιώντας ταυτόχρονα αλλογενείς ξένους εντός του λαού και καλύπτοντας έτσι ταυτοτικές ανασφάλειες του γηγενούς πληθυσμού. Από την άλλη, η αριστερά, με την υιοθέτηση των λαϊκών εγκλήσεων, μπορεί να υπερβεί τα όρια της ταξικής ανάλυσης, η οποία σε καιρούς επισφάλειας/κρίσης δεν επιτρέπει το άνοιγμα στο εθνικό ακροατήριο. Στο βαθμό μάλιστα που η αριστερά εκκινεί από μια κοινωνικο-οικονομική – και όχι εθνοκεντρική – ανάλυση των διακυβευμάτων, μπορεί να υιοθετεί εγκλήσεις πιο ανοιχτές και γι' αυτό πιο κοντά στον διεθνή λαϊκιστικό κανόνα. Σε αυτό το πλαίσιο, προτείνουμε, τέλος, την διάκριση μεταξύ «καθαρών» (pure) περιπτώσεων λαϊκισμού – όταν ο «λαός» εννοιολογείται ως «κενό σημαίνον», συμπεριλαμβάνοντας μια ευρεία γκάμα κοινωνικών υποκειμένων χωρίς φυλετικούς, πολιτισμικούς ή άλλους παρόμοιους περιορισμούς – και «μεικτών» ή «μη καθαρών» (impure) περιπτώσεων στρατηγικού λαϊκισμού – όταν ο «λαός» αποκτά το περιεχόμενό του μέσω μιας ευθείας παραπομπής σε κάποιο άλλο προνομιακό σημαινόμενο, όπως π.χ. το έθνος.³⁴

34. Για μια παρόμοια διάκριση ανάμεσα σε «ισχνό» και «συμπαγή» λαϊκισμό, βλ. εδώ και J. Jagers & S. Walgrave, «Populism as Political Communication Style: An Empirical Study of Political Parties' Discourse in Belgium», *European Journal of Political Research*, τόμ. 46, τχ. 3, 2007, σ. 319-345.

3.3 Λαϊκισμός εναντίον αντιλαϊκισμού σε συνθήκες κρίσης αντιπροσώπευσης

Ο τρίτος θεματικός άξονας του προγράμματος έθεσε καταρχήν το ερώτημα των όρων εμφάνισης λαϊκιστικών λόγων και κινητοποιήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η σύνδεση με μια προϋπάρχουσα κρίση έχει συζητηθεί ήδη εκτενώς στη σχετική βιβλιογραφία. Ωστόσο, τί ακριβώς σημαίνει αυτό; Σημαίνει ότι ο λαϊκισμός εκδηλώνεται μόνον σε καιρούς κρίσης, ότι δηλαδή μια κρίση αποτελεί απαραίτητα εγγενές χαρακτηριστικό του λαϊκισμού; Ή απλώς ότι η ύπαρξη μιας συστημικής κρίσης ευνοεί συνήθως την ανάπτυξή του;

Στο πλαίσιο της θεωρητικής και μεθοδολογικής επεξεργασίας του προγράμματος POPULISMUS, και αφού διατρέξαμε την ιστορική ετυμολογία της «κρίσης» από την αρχαιότητα και την ιπποκρατική ιατρική μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα,³⁵ στοχεύσαμε στην άρθρωση μιας επεξεργασμένης εννοιολόγησης της «κρίσης». Για το σκοπό αυτό, αντλήσαμε στοιχεία από το έργο του Laclau γύρω από την κατηγορία της εξάρθρωσης,³⁶ ενώ εκμεταλλευτήκαμε και τη σύγχρονη βιβλιογραφία περί «κρίσης» στην πολιτική επιστήμη,³⁷ αλλά και στις πρόσφατες αναλύσεις του λαϊκισμού.³⁸ Καταγράφηκαν έτσι οι διακριτές μορφές και λειτουργίες που λαμβάνει η κρίση και τις οποίες οφείλει να λάβει υπόψη μια σύγχρονη μελέτη της σχέσης της με τον λαϊκισμό: η κρίση εμφανίζεται, αφενός, ως *εξωτερικός πυροκροτητής* του λαϊκισμού, και αφετέρου ως *επιτελεστική κατασκευή του ίδιου του λαϊκιστικού λόγου*, που επιχειρεί να «εκμεταλλευθεί» την επίταση της αίσθησης αδιεξόδου από τους πολίτες. Επιβεβαιώσαμε ότι, καλύπτοντας τόσο το μοντέλο της «πυροδότησης» όσο και εκείνο της «επιτελεστικής κατασκευής» (που συνήθως συνυπάρχουν), η θεωρία του λόγου μπορεί να προσφέρει έναν άξονα εμπλουτισμού των σχετικών επιχειρημάτων.

35. Βλ. ενδεικτικά A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1971· R. Koselleck, *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, The MIT Press, Κέμπριτζ, Μασ. 2008.

36. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, ό.π., σ. 106 κ. ε.

37. Βλ. ενδεικτικά C. Hay, «Crisis and the Structural Transformation of the State», *British Journal of Politics and International Relations*, τόμ. 1, τχ. 3, 1999, σ. 317-344.

38. K. Roberts, «Populism, Political Mobilizations, and Crises of Political Representation», στο C. de la Torre (επιμ.) *The Promise and Perils of Populism*, ό.π., σ. 140-158· B. Moffitt, «How to Perform Crisis: A Model for Understanding the Key Role of Crisis in Contemporary Populism», *Government and Opposition*, τόμ. 50, τχ. 2, 2015, σ. 189-217.

Διακρίνοντας το *πραγματικό* μιας οικονομικής/κοινωνικής εξάρθρωσης που προηγείται, από το *συμβολικό* της επιτελεστικής κατασκευής της στον λόγο ως «κρίσης αντιπροσώπευσης», αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην διαλεκτική των δύο.

Επιπλέον, και αυτό δεν έχει αναδειχθεί επαρκώς στην σχετική βιβλιογραφία, επισημαίνει τη σημασία του ευρύτερου ηγεμονικού πλαισίου: αντιδρώντας σε μια οικονομική/κοινωνική εξάρθρωση που διαρρηγνύει τους εδραιωμένους δεσμούς πολιτικής αντιπροσώπευσης, η λαϊκιστική, επιτελεστική αφήγηση της κρίσης δεν είναι ποτέ μόνη της. Συνυπάρχει σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον όπου και άλλοι (συχνότερα αντιλαϊκιστικοί) πολιτικοί φορείς αρθρώνουν τις δικές τους αφηγήσεις της κρίσης, διαχωρίζουν με τον δικό τους τρόπο θύτες και θύματα, απλοποιώντας – συχνά εξίσου ή και περισσότερο από τον λαϊκιστικό λόγο – τα πολιτικά διακυβεύματα. Υπό την έννοια αυτή, κάθε εναργής οπτική πάνω στη συσχέτιση κρίσης και λαϊκισμού οφείλει να λάβει σοβαρά υπόψη την οιονεί διαιρετική τομή λαϊκισμού/αντιλαϊκισμού και την επενέργειά της στην τροπή του πολιτικού ανταγωνισμού.

Η παραπάνω θεωρητική και εννοιολογική διασαφήνιση συμβάλλει σε μια λειτουργική εννοιολόγηση της κρίσης ικανής να αναδείξει τις πολλαπλές και αμφίδρομες λειτουργίες της στην πυροδότηση και την αναπαραγωγή του λαϊκιστικού λόγου αλλά και των αντιλαϊκιστικών αντιδράσεων. Ωστόσο, το πλαίσιο που προέκυψε όφειλε να δοκιμαστεί κατόπιν στην βάσανο της εμπειρικής ανάλυσης. Ιδιαίτερο αναλυτικό βάρος δόθηκε στην εμφάνιση και στην Ευρώπη «εξισωτικών» λαϊκισμών που ξεφεύγουν από το παραδοσιακό, ευρω-κεντρικό μοντέλο του ακροδεξιού λαϊκισμού (κυρίως Ισπανία και Ελλάδα), αλλά και στον αντιλαϊκιστικό λόγο που προκαλούν. Εισαγωγικά, συγκριτική αναφορά έγινε, μεταξύ άλλων, σε αντίστοιχα παραδείγματα λαϊκιστικών αντιδράσεων (Αγροτικός λαϊκισμός και People's Party) που προκάλεσε η οικονομική κρίση του τέλους του 19ου αιώνα στις ΗΠΑ, καθώς και στις κινηματικές αντιδράσεις του 2011 (Occupy Wall Street) στην πρόσφατη κρίση στην ίδια χώρα που επίσης χαρακτηρίστηκαν ως «λαϊκιστικές».

Περνώντας στην περίπτωση της Ισπανίας, η έρευνά μας εκεί, εκτός από το να αποκαλύψει και να τεκμηριώσει τα λαϊκιστικά χαρακτηριστικά των κινημάτων κατά της λιτότητας καθώς και του αναδυόμενου κόμματος των PODEMOS, διερεύνησε διεξοδικά τις ιδιαιτερότητες του τελευταίου στο ιδεολογικό και θεσμικό επίπεδο.

Επιβεβαίωσε, επίσης, τη στενή σχέση ανάμεσα στην οικονομική και κοινωνική εξάρθρωση στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ύφεσης, στην ανάδειξή της ως κρίσης του υπάρχοντος συστήματος αντιπροσώπευσης (μετα-δημοκρατική συναίνεση) και την ανάδυση λαϊκιστικών πολιτικών (PODEMOS) που προσβλέπουν σε μια νέα συλλογική πολιτικοποίηση, στην ανάκτηση της πραγματικής εξουσίας με την υποστήριξη της κοινωνικής πλειοψηφίας και σε οικονομικές πολιτικές που διεκδικούν να υπηρετήσουν τις ανάγκες και τα συμφέροντα των πολλών.³⁹ Την ίδια στιγμή, αυτό το κίνημα δεν απέφυγε την εμπλοκή του σε μια οξεία αντιπαράθεση μεταξύ λαϊκισμού/αντιλαϊκισμού.⁴⁰

Η δεύτερη, μετά την Ισπανία, χώρα που μας απασχόλησε διεξοδικά στο πλαίσιο αυτό, είναι η Ελλάδα. Τα γενικά συμπεράσματα που προκύπτουν εδώ είναι ότι η δυναμική που καταγράφει από το 2012 και μετά ο ΣΥΡΙΖΑ – του οποίου ο λόγος τεκμαίρεται ως λαϊκιστικός με βάση τα ελάχιστα κριτήρια της Σχολής του Essex⁴¹ – μπορεί να ερμηνευθεί και ως ένα από τα βασικά «προϊόντα» της σοβαρής οικονομικής και κοινωνικής εξάρθρωσης που διέρχεται η Ελλάδα από το 2009, η οποία αργότερα εκφράστηκε ανοιχτά και «αναδείχθηκε» επιτελεστικά ως «ανθρωπιστική κρίση», κρίση αντιπροσώπευσης και ακόμα και ως κρίση της ίδιας της δημοκρατίας. Ενσωματώνοντας δυνάμεις του κινήματος των πλατειών – που, όπως και στην Ισπανία, λειτούργησαν ως ο τόπος συνάρθρωσης μιας πρωτο-λαϊκιστικής ισοδυναμίας μεταξύ αρχικά ετερογενών αιτημάτων και υποκειμένων – και αρθρώνοντας έναν οξύ διχοτομικό λόγο υπέρ των «λαϊκών» αιτημάτων και εναντίον των υπευθύνων

39. C. Delclos, «Podemos: The Political Upstart Taking Spain by Force», *ROAR Magazine*, 9 Δεκεμβρίου 2014, <http://roarmag.org/2014/12/podemos-the-political-upstart-taking-spain-by-force/>. Í. Errejón Galván, «¿Qué es 'Podemos'?», *Le Monde diplomatique en español*, τχ. 225, 2015. S. Zabala, «In Europe, Not All Populist Parties are the Same», *Aljazeera*, 2 Δεκεμβρίου 2014, <http://america.aljazeera.com/opinions/2014/12/podemos-spain-politicspopulismeurope.html>

40. R. Carretero, «¿Qué es el populismo y quién es populista en España?», *Huffington Post Es*, 21 Σεπτεμβρίου 2014, http://www.huffingtonpost.es/2014/09/21/populismos_n_5809776.html. D. Soriano, «El populismo de Podemos: jubilación a los 60 y pensiones más altas para todos», *libremercado.com*, 31 Μαΐου 2014, <http://www.libremercado.com/2014-05-31/el-populismo-de-podemos-jubilacion-a-los-60-y-pensiones-mas-altas-para-todos-1276520014/>

41. Βλ. και Stavrakakis & Katsambekis, «Left-wing Populism in the European Periphery», ό.π., σ. 133.

της κρίσης στο εξωτερικό και το εσωτερικό («τρίαιμα εξωτερικού» & «τρίαιμα εσωτερικού»), ο κομματικός αυτός οργανισμός μετεξελίχθηκε ταχύτατα – στο ευρύτερο πλαίσιο ενός ιδιαίτερα πυκνού πολιτικού χρόνου – από outsider σε ρυθμιστή και τελικά σε κορμό της κυβέρνησης συνεργασίας που προέκυψε από τις εκλογές του Ιανουαρίου 2015. Τέλος, όπως και στην ισπανική περίπτωση, η άνοδος του αριστερού λαϊκισμού του ΣΥΡΙΖΑ προκάλεσε ισχυρές αντιλαϊκιστικές αντιδράσεις τόσο στο πολιτικό πεδίο όσο και στα ΜΜΕ.

Εν κατακλείδι, σε όλες τις περιπτώσεις που μελετήθηκαν, προκύπτει μια κοινή πολιτική χορογραφία που διασυνδέει λαϊκισμό, αντιλαϊκισμό και κρίση, αναβαθμίζοντας αντίστοιχα μοντέλα που είχαν αναπτυχθεί στη σχετική βιβλιογραφία από τη σκοπιά μιας επιτελεστικής θεωρίας του λαϊκισμού:⁴² (1) Προηγείται μια οξεία οικονομική και κοινωνική εξάρθρωση, (2) ακολουθεί η ανάδειξη και ονομάτισή της ως «κρίση» και η αναπαράστασή της με αξιολογικούς όρους που στοχοποιούν συγκεκριμένους υπεύθυνους (π.χ. το «κατεστημένο»), (3) συγχρόνως, αρθρώνεται μια πρόταση εξ ονόματος του λαού για την υπεράσπιση των θυμάτων της κρίσης (των αποκλεισμένων και φτωχοποιημένων, του «underdog»), (4) το τελευταίο πυροδοτεί αντανάκλαστικά μια αντιλαϊκιστική αντίδραση (τούτη, συνήθως εκ των υστέρων, ονοματίζει και καταγγέλλει ως «λαϊκιστική» την πολιτική πρόταση που μιλά εξ ονόματος του λαού), (5) τόσο ο «λαϊκιστικός» όσο και ο «αντιλαϊκιστικός» λόγος που προκύπτουν μπορεί να εμφανίζουν αριστερό (εξισωτικό, συμπεριληπτικό) ή δεξιό (αυταρχικό, ιεραρχικό, ξενοφοβικό) πρόσημο, να απλοποιούν τα πολιτικά διακυβεύματα και να δαιμονοποιούν τους αντιπάλους τους.

4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΤΡΙΓΩΝΟΠΟΙΗΣΗ: ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ESSEX, ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΝΩΜΗΣ ΚΑΙ ΛΕΞΙΚΟΜΕΤΡΙΑ

Στο πλαίσιο τριγωνοποίησης της μεθοδολογίας και αυστηρότερου ελέγχου της εγκυρότητας των ευρημάτων του προγράμματος POPULISMUS, αλλά και για την δοκιμότερη τεκμηρίωση των πορισμάτων που προκύπτουν, επιχειρήθηκε η διερεύνηση της αντίθεσης λαϊκισμού/αντιλαϊκισμού στο ελληνικό πλαίσιο, μέσα από τη συσχέτιση της ερμηνευτικής/ποιοτικής μεθόδου της Σχολής του

42. Moffitt, «How to Perform Crisis», ό.π., σ. 198.

Essex αφενός με μια έρευνα ερωτηματολογίου σε κομματικούς υποψηφίους των εκλογών του Ιανουαρίου 2015 και αφετέρου με μια λεξικομετρική μελέτη των έντυπων ΜΜΕ στον ελληνικό χώρο. Τούτη η αμφίπλευρη μεθοδολογική διεύρυνση επιβεβαίωσε τον σαφή διαχωρισμό και την οξύτατη πολεμική μεταξύ του λαϊκιστικού/φιλολαϊκιστικού και του αντιλαϊκιστικού μπλοκ που διαπερνά τον δημόσιο λόγο.

4.1. Λαϊκιστικές και αντιλαϊκιστικές στάσεις υποψηφίων στις ελληνικές βουλευτικές εκλογές

Σε μια πιλοτική προσπάθεια γεφύρωσης των μεθοδολογικών διαφορών, η ερευνητική ομάδα του POPULISMUS επιχείρησε να συμμετάσχει στη διαμόρφωση των ερωτημάτων και των σχετικών δεικτών που χρησιμοποιήθηκαν στην ποσοτική διερεύνηση της στάσης των υποψηφίων στις ελληνικές βουλευτικές εκλογές της 25^{ης} Ιανουαρίου 2015. Η έρευνα οργανώθηκε σε συνεργασία με τον Επίκουρο Καθηγητή Ιωάννη Ανδρεάδη (Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, ΑΠΘ), η ερευνητική ομάδα του οποίου ενσωμάτωσε ερωτήσεις σχετικές με τον λαϊκισμό στο ερωτηματολόγιο της Μελέτης που υλοποίησε για τους Έλληνες Υποψηφίους.⁴³

Βασικός στόχος υπήρξε η δημιουργία ενός «δείκτη (index) λαϊκισμού», χρησιμοποιώντας δηλώσεις που (1) συγκροτούνται γύρω από το κομβικό σημαίνον «λαός» και (2) αντανακλούν μια αντίληψη/αναπαράσταση της κοινωνίας ως διχασμένης ανάμεσα σε δύο εχθρικά στρατόπεδα: λαός εναντίον ελίτ. Για αυτόν τον σκοπό, και στηριζόμενοι πάντα στα ελάχιστα κριτήρια που προτείνει η Σχολή του Essex, χρησιμοποιήσαμε έξι προτάσεις (εκ των οποίων η μία τροποποιημένη) που είχαν αναπτυχθεί από άλλα μέλη του διεθνούς ερευνητικού δικτύου Team Populism,⁴⁴ καθώς και δύο επιπρόσθετες

43. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε και τα πρώτα αναλυτικά αποτελέσματα παρουσιάστηκαν σε διεθνές συνέδριο και είναι προσβάσιμα στο I. Andreadis, Y. Stavrakakis & G. Katsambekis, «Using Surveys to Measure the Populist Attitudes of Political Elites and Voters: A Greek Pilot Study of Supply and Demand», ανακοίνωση στο συνέδριο του δικτύου Team Populism, Solving the Puzzles of Populism, Λονδίνο, 1 Μαΐου 2015, <https://populism.byu.edu/SiteAssets/Andreadisatal.pdf>

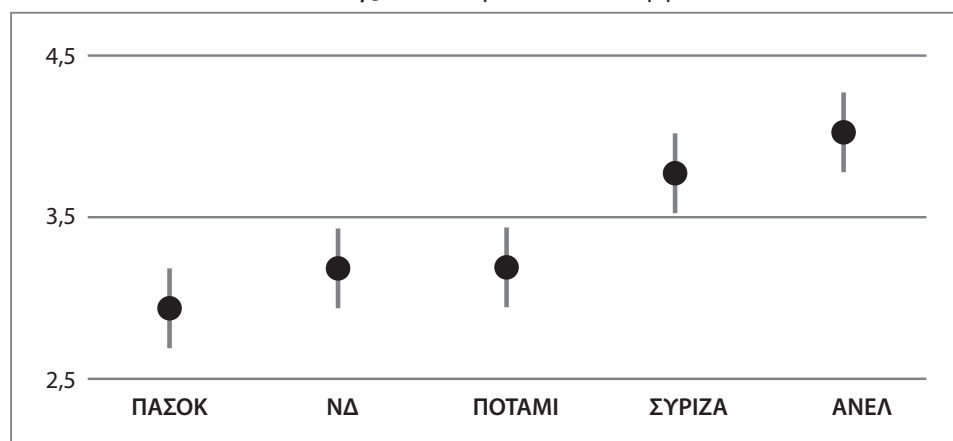
44. Βλ. και K. Hawkins & S. Riding «Populist Attitudes and their Correlates among Citizens: Survey Evidence from the Americas», ECPR Workshop, Disassembling Populism (and Putting It Back Together Again): Collaborative Empirical Research on Interactions

που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του έργου POPULISMUS. Τα αποτελέσματα ελέγχθηκαν στατιστικά για να διασφαλιστεί ότι οι οκτώ προτάσεις που χρησιμοποιήθηκαν σχετίζονται στενά μεταξύ τους.

Η εν λόγω έρευνα έδειξε ότι τα κόμματα ΠΑΣΟΚ, ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ και ΠΟΤΑΜΙ – κόμματα που θεωρούνται μη λαϊκιστικά ή αντιλαϊκιστικά – βαθμολογούνται με τιμή χαμηλότερη του 3.5, ενώ οι υποψήφιοι τόσο του ΣΥΡΙΖΑ όσο και των ΑΝΕΛ – κόμματα που γενικά, αλλά και με βάση τα κριτήριά μας, θεωρούνται λαϊκιστικά – παρουσιάζουν βαθμό υψηλότερο του 3.5. Όπως δείχνει το 95% διάστημα εμπιστοσύνης, οι υποψήφιοι των ΑΝΕΛ εμφανίζονται με υψηλότερο δείκτη λαϊκισμού από τους υποψήφιους του ΣΥΡΙΖΑ, αλλά μπορούν να θεωρηθούν ως μια κοινή ομάδα με κριτήριο τις υψηλές τιμές που εμφανίζουν σε αυτόν τον δείκτη. Με κριτήριο τον ίδιο δείκτη, οι υποψήφιοι των κομμάτων ΠΑΣΟΚ, ΝΔ και ΠΟΤΑΜΙ δεν διαφέρουν σημαντικά και έτσι διαμορφώνουν μια δεύτερη ομάδα. Ανάμεσα στις δύο ομάδες υπάρχουν σημαντικές στατιστικές διαφορές με τη δεύτερη (τα κόμματα ΠΑΣΟΚ, ΝΔ και ΠΟΤΑΜΙ) να παρουσιάζει σημαντικά χαμηλότερες τιμές σε αυτήν την κλίμακα.⁴⁵

ΓΡΑΦΗΜΑ 1.

Δείκτης λαϊκισμού ανά κόμμα

among Populism's Attributes, Muenster, 22-25 Μαρτίου 2010· K. Hawkins, S. Riding & C. Mudde, «Measuring Populist Attitudes», Political Concepts Committee on Concepts and Methods, Working Paper Series, 2012.

45. Βλ. γράφημα 1· βλ. επίσης, για τα αναλυτικά στοιχεία, Andreadis, Stavrakakis & Katsambekis, «Using Surveys to Measure the Populist Attitudes of Political Elites and Voters», ό.π., σ. 13.

Στη συνέχεια, και προκειμένου να διερευνήσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στον δεξιό και τον αριστερό λαϊκισμό, εφαρμόσαμε τη μέθοδο της παραγοντικής ανάλυσης στις προαναφερθείσες οκτώ προτάσεις για τη μελέτη του λαϊκισμού, καθώς και σε μια σειρά από ερωτήματα που χρησιμοποιήθηκαν στον Ηλεκτρονικό Σύμβουλο Ψήφου HelpMeVote 2015 και ενσωματώθηκαν στη Μελέτη Ελλήνων Υποψηφίων 2015. Η ανάλυση αυτή έδειξε ότι ο δεξιός λαϊκισμός ευνοεί τον αποκλεισμό και είναι επικεντρωμένος στην ταυτότητα, ενώ ο αριστερός λαϊκισμός ευνοεί τη συμπερίληψη και είναι δυνητικά πλουραλιστικός. Πράγματι, στάσεις συμπερίληψης και πλουραλισμού είναι ισχυρότερες στην αριστερή πλευρά του πολιτικού φάσματος, και λιγότερο στη δεξιά, και έτσι, οι συσχετισμοί είναι ισχυρότεροι με αναφορά στην τοποθέτηση στο ιδεολογικό-πολιτικό φάσμα (Δεξιά-Αριστερά) και όχι με αναφορά σε ένα λαϊκιστικό ή μη λαϊκιστικό προφίλ (για παράδειγμα, το κόμμα των ANEL φαίνεται πιο κοντά στην παραδοσιακή δεξιά ή κεντρο-δεξιά ΝΔ και ο ΣΥΡΙΖΑ στα κεντρώα ή κεντρο-αριστερά ΠΑΣΟΚ και ΠΟΤΑΜΙ).⁴⁶

Η παραπάνω πιλοτική έρευνα ανέδειξε, καταρχάς, τη γονιμότητα τέτοιου είδους μεθοδολογικών συνεργασιών, που δεν είχαν μέχρι στιγμής επιχειρηθεί στο διεθνές πλαίσιο εξαιτίας ενός κλίματος καχυποψίας μεταξύ λογο-αναλυτικών και ποσοτικών προσεγγίσεων. Προφανώς, παραμένουν σημαντικές μεθοδολογικές αποκλίσεις, όμως έχει ανοίξει ένας δρόμος επωφελούς ερευνητικής συνεργασίας. Κατά δεύτερο λόγο, επιβεβαίωσε τα πορίσματα που είχαν εξαχθεί με βάση την ανάλυση λόγου (τόσο όσον αφορά την ταυτοποίηση συγκεκριμένων πολιτικών λόγων και φορέων ως λαϊκιστικών στο ελληνικό συγκείμενο όσο και αναφορικά με την πολυπλοκότητα του φαινομένου και την καταγραφή αντιθετικών συναρθρώσεων του λαϊκιστικού λόγου).

4.2. «Φιλολαϊκισμός» και «αντιλαϊκισμός» στον Ελληνικό Τύπο

Προκειμένου να παρακολουθήσει επισταμένα τον φιλο-λαϊκιστικό και αντιλαϊκιστικό λόγο στον ελληνικό τύπο, το πρόγραμμα POPULISMUS συγκέντρωσε, μέσω υπηρεσίας αποδελτίωσης, όλα τα άρθρα του έντυπου τύπου, καθημερινού και περιοδικού, που πε-

46. Στο ίδιο, σ. 16.

ριέχουν τις λέξεις-κλειδιά «λαϊκισμός» και «λαός». Έτσι, κατά το χρονικό διάστημα ενός έτους (1/6/2014-31/5/2015), συγκεντρώθηκαν 17.363 άρθρα. Τα άρθρα αυτά διαβάζονταν καθημερινά από τα μέλη της ερευνητικής ομάδας, τα οποία και επέλεξαν ένα ποσοστό από αυτά, συνολικά 928 άρθρα από 40 διαφορετικά έντυπα μέσα, με κριτήριο τη σημαίνουσα αναφορά στον «λαϊκισμό» και τον «λαό». Τα επιλεγμένα άρθρα κωδικοποιήθηκαν και κατηγοριοποιήθηκαν όσον αφορά τη σχέση τους με τον λαϊκιστικό λόγο, στις εξής κατηγορίες:

1. Άρθρα θετικά διακείμενα προς τον λαϊκιστικό λόγο («φιλολαϊκιστικά» άρθρα).
2. Άρθρα που τοποθετούνται ρητά ενάντια στον λαϊκισμό («αντιλαϊκιστικά» άρθρα).
3. Άρθρα που αναφέρονται στον λαϊκισμό με ουδέτερο τρόπο.
4. Άρθρα που δεν αναφέρονται στον λαϊκισμό.

Στο πλαίσιο της μεθοδολογικής τριγωνοποίησης, το πρόγραμμα POPULISMUS σε συνεργασία με την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τιτίκα Δημητρούλια (Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΑΠΘ), προχώρησε σε μια πιλοτική λεξικομετρική ανάλυση του παραπάνω υλικού σε συνδυασμό με ερμηνευτικές-ποιοτικές αναλύσεις. Έτσι, οι δύο πρώτες κατηγορίες διαμορφώθηκαν σε αντίστοιχα corpora, ενώ παρήχθησαν άλλα 6 corpora με τυχαία επιλεγμένα άρθρα από 6 αντίστοιχα μέσα, διαφορετικής τοποθέτησης όσον αφορά τον λαϊκιστικό λόγο (*Χωνί, Αυγή, Εφημερίδα των Συντακτών, Ελεύθερος Τύπος, Τα Νέα, Καθημερινή*), καθώς και ένα corpus με τυχαία επιλεγμένα άρθρα από το σύνολο της αποδελτίωσης, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως corpus αναφοράς («μάρτυρας»).

Τα παραπάνω corpora υποβλήθηκαν σε αναλυτική επεξεργασία με μια σειρά λεξικομετρικών μεθόδων, όπως η ανάλυση συχνότητας (frequency analysis) και η ανάλυση συνεμφανίσεων (cooccurences analysis), με τη βοήθεια των αντίστοιχων διαδικτυακών εργαλείων που παράχθηκαν από το πρόγραμμα POPULISMUS και βρίσκονται διαθέσιμα στο Παρατηρητήριο Λαϊκιστικού Λόγου,⁴⁷ καθώς και σχετικού ελεύθερου λογισμικού (AntConc). Στόχος ήταν να εντοπιστούν τα βασικά χαρακτηριστικά του φιλολαϊκιστικού και του αντιλαϊκιστικού λόγου στον ελληνικό τύπο, τα οποία, σε μια εν

47. www.observatory.populismus.gr

πολλοίς μεσοποιημένη κουλτούρα, αποτυπώνουν και επηρεάζουν σημαντικά τον πολιτικό ανταγωνισμό.

Τα ευρήματα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αναδεικνύοντας τη μεθοδολογική αξία της παραπάνω προσέγγισης, ενώ σε γενικές γραμμές συναντήθηκαν με τα αποτελέσματα από τις άλλες ποιοτικές-ερμηνευτικές μεθόδους. Ενδεικτικά, σύμφωνα με την κωδικοποίηση και κατηγοριοποίηση που έγινε στα επιλεγμένα άρθρα, η πλειοψηφία τους τοποθετείται ενάντια στον λαϊκισμό, αφού καταγράφηκαν 213 «φιλολαϊκιστικά» και 489 «αντιλαϊκιστικά» άρθρα. Όσον αφορά ειδικότερα τα «φιλολαϊκιστικά», η πλειονότητα τους (83%) αφορά άρθρα με σημαίνουσα και θετική αναφορά στον «λαό» ή/και την «λαϊκή κυριαρχία», ενώ ένα σημαντικό ποσοστό αφορά άρθρα που αντιπολιτεύονται ρητά τον αντιλαϊκιστικό λόγο, από μία αντίστοιχη σκοπιά. Τα άρθρα αυτά μοιράζονται αναλογικά σε όλα τα έντυπα που κατηγοριοποιήθηκαν ως «φιλολαϊκιστικά», με εντονότερη την παρουσία της *Εφημερίδας των Συντακτών*, της *Αυγής*, των εβδομαδιαίων ή μηνιαίων αριστερόστροφων εντύπων *Εποχή*, *Δρόμος της Αριστεράς*, *Unfollow* κ.α. Ένα μικρό μέρος από αυτά (6%) αφορούν αναφορές στον «λαό» με σαφές εθνικιστικό, ρατσιστικό, αποκλειστικό πρόσημο, προερχόμενες από αντίστοιχα έντυπα και αρθρογράφους.

Κωδικοποιώντας αντίστοιχα τα «αντιλαϊκιστικά» άρθρα, διαφαίνεται σαφώς ότι ένα μικρό ποσοστό των άρθρων συνδέει τον λαϊκισμό με δεξιές και ακροδεξιές παρατάξεις ή πολιτικές (συνολικά 18%). Τα περισσότερα από αυτά αφορούν το εξωτερικό, και πολύ λίγα άρθρα (περίπου 1%) συνδέουν τον λαϊκισμό με την ελληνική άκρα δεξιά (Χρυσή Αυγή και ΛΑΟΣ). Το συντριπτικά μεγαλύτερο ποσοστό των άρθρων αναφέρονται στο εσωτερικό της χώρας και στοχοποιούν τις αριστερές μορφές λαϊκισμού και κυρίως τον ΣΥΡΙΖΑ ή – μετά τις εκλογές της 25ης Ιανουαρίου – την ελληνική κυβέρνηση. Μεγάλο μέρος αυτής της αρθρογραφίας ταυτίζει ουσιαστικά τον λαϊκισμό με την αριστερά. Σημαντικό μέρος τους, επίσης, τείνει να διαπιστώνει ότι ο λαϊκισμός που καταγγέλλει είναι διάχυτος σε όλη την ελληνική πολιτική σκηνή και διαπερνά όλα τα κόμματα, ενώ τον συνδέει με τις συνήθεις πρακτικές του πελαταιακού κράτους, του «κομματισμού», κ.ο.κ. Τέλος, ένα μικρό μέρος των αντιλαϊκιστικών άρθρων, προερχόμενα από αριστερά ή αριστερόστροφα μέσα, τοποθετούνται ενάντια στον λαϊκισμό από μια αριστερή ταξική σκοπιά (αριστερός αντιλαϊκισμός).

Με τη βοήθεια των λεξικομετρικών εργαλείων, καταγράφηκαν οι λέξεις που τείνουν να εμφανίζονται συχνότερα (συνεμφανιζόμενες) κοντά στη λέξη «λαός». Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι τόσο στα «φιλολαϊκιστικά» όσο και στα «αντιλαϊκιστικά» άρθρα είναι κυρίαρχος ο εθνικός προσδιορισμός του λαού («ελληνικός», «Ελλάδα», «έθνος», «χώρα», κ.α.). Στο «φιλολαϊκιστικό» μπλοκ συναντά κανείς πολύ συχνότερα το προσδιοριστικό «κυρίαρχος» και άλλα σημαίνοντα που συνδέουν το «λαό» με την εξουσία («εντολή», «αποφασίσει», «ισχυρό»), καθώς και με κοινωνικούς και κινηματικούς προσδιορισμούς («τάξη», «εργατική», «κίνημα», «πλατείες» κ.α.). Στο «αντιλαϊκιστικό» μπλοκ, αντίστοιχα, είναι ψηλά, όπως και θα ανέμενε κανείς, η συσχέτιση με τον λαϊκισμό.

Μελετώντας αντίστοιχα το συγκεκριμένο εμφάνιση της λέξης «λαϊκισμός», οι συνεμφανιζόμενες λέξεις επιβεβαιώνουν ότι ο «λαϊκισμός» φέρει αρνητικό φορτίο και ενέχει αρνητικές συνδηλώσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα επίθετα που συνοδεύουν συχνά τον λαϊκισμό, αφού στην πλειοψηφία τους είναι έντονα αρνητικά φορτισμένα, και ακόμα περισσότερο οι μεταφορές, οι οποίες τείνουν να παρουσιάζουν το λαϊκισμό ως *ασθένεια, τρέλα, φυσική καταστροφή ή κτηνώδη/τερατώδη δύναμη*.

Σε μία άλλη ενδιαφέρουσα πτυχή της παραπάνω έρευνας, συνδυάσαμε την ποιοτική ανάγνωση με τα λεξικομετρικά εργαλεία για να εξετάσουμε αναλυτικότερα κάποια από τα κεντρικά επιχειρήματα του φιλολαϊκιστικού και αντιλαϊκιστικού λόγου στον ελληνικό τύπο. Διαπιστώσαμε έτσι, για παράδειγμα, ότι ενώ το φιλολαϊκιστικό μπλοκ χαρακτηρίζεται από την ισχυρή υπεράσπιση της δημοκρατίας και της λαϊκής κυριαρχίας, το αντιλαϊκιστικό μπλοκ στέκεται με μία αμφίσημη στάση απέναντι στη δημοκρατία και τις δημοκρατικές διαδικασίες, καθώς κατηγορεί συστηματικά τον λαϊκισμό ότι εκμεταλλεύεται και διαστρέφει τη δημοκρατία για να εξυπηρετεί τα συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων (συντεχνίες, εξυπηρετούμενοι πελατειακού συστήματος, κ.α.) και τοποθετείται με έντονη επιφυλακτικότητα απέναντι σε εκλογές και δημοψηφίσματα. Όσον αφορά ένα άλλο αμφιλεγόμενο ζήτημα, τη σχέση του λαϊκισμού με το έθνος και τον εθνικισμό, η έρευνά μας έδειξε με σαφήνεια ότι η τάση για αναφορά στο έθνος δεν καθορίζεται μάλλον από τον φιλολαϊκιστικό ή αντιλαϊκιστικό χαρακτήρα του εκάστοτε λόγου, αλλά από άλλα πολιτικά χαρακτηριστικά και κυρίως από την παραδοσιακή τοποθέτηση στον άξονα δεξιά-αριστερά,

στοιχείο που αναδείχθηκε και στο πλαίσιο της ποσοτικής διερεύνησης (βλ. παραπάνω, ενότητα 4.1).

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Το ερευνητικό πρόγραμμα POPULISMUS είχε την τύχη να συμπέσει χρονικά με μία περίοδο ραγδαίας ανόδου, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, μίας σειράς πολιτικών δυνάμεων που έχουν κατονομαστεί ως λαϊκιστικές, όπως ο ΣΥΡΙΖΑ στην Ελλάδα, οι PODEMOS στην Ισπανία και το Front National στη Γαλλία. Η αμφίρροπη εξέλιξη των λαϊκιστικών εγχειρημάτων στην Λατινική Αμερική, τα αποτελέσματα των Ευρωεκλογών του Μαΐου του 2014 σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά και η εκλογική νίκη του ΣΥΡΙΖΑ τον Ιανουάριο του 2015 και τα πρόσφατα γεγονότα που ακολούθησαν (διαπραγμάτευση, δημοψήφισμα, διάσπαση του ΣΥΡΙΖΑ και νέα προεκλογική περίοδος), ανέδειξαν το ζήτημα του λαϊκισμού – και μαζί και του αντιλαϊκισμού – σε κεντρικό ζήτημα των πολιτικών αντιπαραθέσεων, δικαιώνοντας μάλλον την επιλογή του ερευνητικού αντικειμένου.

Σε αυτό το περιβάλλον, επιχειρήθηκε η εμβάθυνση της ακαδημαϊκής συζήτησης για τον λαϊκισμό, σε επίπεδο μεθοδολογικό, αναλυτικό-εμπειρικό, αλλά και θεωρητικό. Διευρύνθηκε το γνωστικό απόθεμα και καλύφθηκαν σχετικά κενά στην καταγραφή και διεθνή χαρτογράφηση του λαϊκιστικού λόγου. Πραγματοποιήθηκαν συγκριτικές διερευνήσεις και διεπιστημονικές/διαθεματικές συνεργασίες με σκοπό την επεξεργασία ενός συνθετικού αναλυτικού πλαισίου. Αναπτύχθηκαν εννοιολογικές καινοτομίες και νέες υποθέσεις εργασίας στη βάση του εμπλουτισμού του αρχικού θεωρητικού-εννοιολογικού οπλοστασίου της Σχολής του Essex, στην κατεύθυνση δοκιμότερης χρήσης του όρου «λαϊκισμός». Προέκυψε, στο πλαίσιο αυτό, μια συνθετική αποτίμηση του λαϊκιστικού λόγου και των πολλαπλών συναρθρώσεών του, διερευνήθηκε η ανάδειξη της οιοονεί διαιρετικής τομής λαϊκισμού/αντιλαϊκισμού, ενώ στοιχειοθετήθηκε η πολύπλοκη όσο και αμφίσημη συσχέτιση του με τη δημοκρατία. Αναβαθμίζεται έτσι η επιστημονική γνώση για τα εξεταζόμενα ζητήματα, αλλά και προκύπτουν δυνατότητες για την καλύτερη θωράκιση της δημοκρατικής κουλτούρας σε συνθήκες κρίσης.

Όσον αφορά τη μεθοδολογία, το αρχικό λογο-αναλυτικό πλαίσιο με τα ελάχιστα φορμαλιστικά του κριτήρια αποδείχθηκε επαρκώς ευρύ και ευέλικτο, ώστε να προσφέρει τη δυνατότητα συγκρι-

τικής καταγραφής και ερμηνείας λαϊκισμών που εκπέμπονται από κόμματα και κινήματα ριζικά διαφορετικά μεταξύ τους στο πλαίσιο διαφορετικών γεωγραφικών και πολιτισμικών ενοτήτων. Μέσω των πολλαπλών εφαρμογών και της «τριγωνοποίησης» που επιχειρήθηκε, επιτεύχθηκε μάλιστα η επέκταση του αναλυτικού εύρους του και της λειτουργικότητας των εργαλείων που συνεισφέρει στην πολιτική έρευνα. Όσον αφορά τώρα το αναλυτικό-εμπειρικό επίπεδο, με τη βοήθεια αυτής της σύνθετης μεθοδολογίας και ακόμα περισσότερο της εκτενούς επιτόπιας έρευνας στις 7 διαφορετικές χώρες, η ερευνητική ομάδα κατόρθωσε να αναδείξει το διακριτό εννοιολογικό περιεχόμενο των διαφορετικών λαϊκιστικών λόγων, τις αποκλίνουσες αναφορές τους σε σχέση με τη δημοκρατία και τελικά τα ανταγωνιστικά πολιτικά σχέδια που εκφράζουν.

Τέλος, στο εννοιολογικό-θεωρητικό πεδίο, η ερευνητική προσέγγιση του POPULISMUS κατέληξε να προτείνει συγκεκριμένες θέσεις που τροποποιούν είτε επεκτείνουν την εδραιωμένη βιβλιογραφικά γνώση αναφορικά με την θεωρία του λόγου, αλλά και την μελέτη του λαϊκισμού εν γένει. Αξίζει, στο πλαίσιο αυτό, να σημειωθούν: (1) η ανάγκη συμπλήρωσης/εξειδίκευσης των «ελάχιστων κριτηρίων» της Σχολής του Essex με ερωτήματα που αφορούν την σημασιοδότηση των δύο πόλων του λαϊκιστικού λόγου (Ποιος λαός; Ποια ελίτ;), ικανών να διαχωρίσουν κατεξοχήν λαϊκιστικές συναρθρώσεις από άλλες στις οποίες το λαϊκιστικό ύφος παραμένει δευτερεύον ή/και περιφερειακό, εξυπηρετώντας εθνικιστικούς ή/και ξενοφοβικούς σκοπούς, (2) η σημασία της ορθής σύλληψης της πολιτικής «χορογραφίας» ανάμεσα σε συνάρθρωση, κρίση και λαϊκιστική κινητοποίηση, και, στο ίδιο πλαίσιο, (3) η ανάγκη από κοινού μελέτης λαϊκισμού και αντιλαϊκισμού στο πλαίσιο της κρίσης της δημοκρατίας.

Σε κάθε περίπτωση, τα ζητήματα αυτά παραμένουν ανοιχτά και είναι βέβαιο ότι θα συνεχίσουν να απασχολούν την παγκόσμια ερευνητική κοινότητα, αλλά και κάθε ενδιαφερόμενο πολίτη. Στο βαθμό που τα πορίσματα που παρουσιάστηκαν συνοπτικά σε τούτο το κείμενο θα κατορθώσουν να ενισχύσουν τον διάλογο που ήδη αναπτύσσεται, στο βαθμό που θα αποτελέσουν έναυσμα για νέες προσεγγίσεις, ερευνητικές συμπράξεις αλλά και αντιπαραθέσεις, θα έχουν επιτύχει τον στόχο τους. Σε κάθε περίπτωση, ευελπιστούμε ότι χρήσιμος αρωγός για την περαιτέρω έρευνα θα αποτελέσει το Διαδικτυακό Διεθνές Παρατηρητήριο για τη Μελέτη του Λαϊ-

κιστικού Λόγου, το οποίο δημιουργήθηκε μέσα από το πρόγραμμα και φιλοξενείται στην ιστοσελίδα του.⁴⁸ Το Παρατηρητήριο διαθέτει ήδη πλούσιο ερευνητικό και εμπειρικό υλικό από τη μέχρι τώρα έρευνα (ομιλίες, παρουσιάσεις, κείμενα εργασίας και ψηφιακές εκδόσεις, χρήσιμους συνδέσμους, αποδελτίωση ακαδημαϊκών εκδόσεων και έντυπων ΜΜΕ), ενώ θα συνεχίζει να εμπλουτίζεται και στο μέλλον. Επίσης, διαθέτει πρωτότυπες διαδικτυακές και διαδραστικές εφαρμογές με ευρείες πληροφοριακές, παιδαγωγικές και ερευνητικές δυνατότητες, όπως ψηφιακές χαρτογραφήσεις και χρονολόγιο που αφορά την ιστορία του λαϊκισμού, αλλά και χρήσιμα διαδικτυακά εργαλεία, όπως αυτά για τη λεξικομετρική ανάλυση. Ο σημαντικότερος όμως στόχος του διαδικτυακού Παρατηρητηρίου είναι να αποτελέσει τον καταλύτη για την συγκρότηση μίας κοινότητας ερευνητών, που θα συνεχίζουν να συνεργάζονται πάνω στη μελέτη του λαϊκιστικού λόγου και της σχέσης του με τη δημοκρατία.⁴⁹

---

48. Βλ. και πάλι: www.observatory.populismus.gr

49. Ολοκληρώνοντας αυτόν τον ερευνητικό κύκλο, και χωρίς καμία διάθεση «λαϊκισμού», νιώθουμε πάνω από όλα την ειλικρινή ανάγκη να ευχαριστήσουμε όσους, ανθρώπους και θεσμούς, κατέστησαν με τη βοήθειά τους εφικτή την ολοκλήρωση αυτής της πορείας: πρώτα από όλα το Υπουργείο Παιδείας και τη Γενική Γραμματεία Έρευνας & Τεχνολογίας, την Επιτροπή Ερευνών του ΑΠΘ και φυσικά τους εργαζόμενους σε αυτούς τους φορείς για την αναγκαία στήριξή τους, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και ιδιαίτερα τους συναδέλφους από το Τμήμα Πολιτικών Επιστημών που παρακολούθησαν και συμμετείχαν με ενδιαφέρον στη διαδικασία, καθώς και τους δεκάδες συναδέλφους ερευνητές και ακτιβιστές από πολλές χώρες που δέχθηκαν να συμμετάσχουν στην επιτόπια έρευνα ή – ακόμα περισσότερο – στο Εργαστήριο, το Συνέδριο, τις ομιλίες και τις άλλες δραστηριότητες που έλαβαν χώρα. Τέλος, τους νέους ερευνητές και φοιτητές, αλλά και τον κάθε δημοκρατικό πολίτη, στους οποίους κυρίως απευθύνεται – και επίσης αφιερώνεται – τούτη η έρευνα.